

Др Новица Ракочевић

ЛОВЋЕНСКИ ОДРЕД У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ 1914—1916. ГОДИНЕ

Као војностратегички положај Ловћен је био од велике важности и за Црну Гору и за Аустро-Угарску. Он захвата топографски врло знатну земљишну цјелину са довољном дубином која омогућава браниоцу да организује и изводи активну одбрану и да пружа снажан отпор нападачу ради сламања његовог напада. Сем тога, Ловћен представља и снажан ослонац за извођење противофанзиве и офанзивних дјејстава уопште, у правцу Боке и Грахова. Бока Которска, над којом Ловћен доминира, била је после Пуле главна аустроугарска поморска база и ратна лука на Јадранском мору. Због таквог свог пложаја била је претворена у најјачу поморску тврђаву и припремљена за одбрану од напада и с мора и с копна. Аустро-Угарска је утврдила Боку као своју најјачу поморску базу и ратну луку, и то као операцијски ослонац за рат противу Црне Горе, за продор у источне дијелове Средоземног мора и за одбрану од Антантиних поморских и црногорских копнених снага.

Између 1850. и 1860. године аустријски генерал Лазар Мамула подигао је низ утврђења. По окупацији Босне и Херцеговине 1878. године, Бока постаје прво утврђење херцеговачке линије према Црној Гори, па је у времену од 1882 до 1900. године претворена у појасну тврђаву са три одбрамбене зоне.¹ Све до првог свјетског рата Аустро-Угарска појачава и модернизује утврђења у Боки. Тако је Бока представљала јако утврђени војно-поморски логор. У Боки су се налазила утврђења: Грабовац, Тиват, Гомилице, Сињарево, Пуцоле, Горажда, Марков до, Кавач, Пратер Штерн, Штајнбрух, Мула I и II, Врмац, Локва, Света Марија, Брајел, Свети Јован и Котор. У Кривошијама: Вранско брдо, Шаник, Леденице, Голи врх, Гркавац, Гребен, Црквице, Јанков врх I и II и Дврсник. Осим ових, била су значајна још и утврђења Мамула и Оштра понта, која су непосредно штитила и затварала улаз у Боку. На појединим мјестима биле су постављене и тврђавске батерије. Утврђења нијесу спадала у најмодернија у Европи, али су била веома солидна. У сталним и полу-

¹ Војна енциклопедија 1958, 1, 727.

сталним утврђењима на источном и сјевероисточном фронту Боке Которске према Ловћену, Аустријанци су имали 80 тврђавских топова. Осим наведених важнијих утврђења, изграђен је још знатан број блокхауза — зграда од камена и бетона. Блокхаузи су били ограђени зидом, рововима и бодљикавом жицом. Главна и међупросторна утврђења била су међусобно телефонски повезана, па се артиљеријска ватра у сваком тренутку могла концентрисати на жељену тачку или простор, — могао се, дакле, по вољи изводити маневар том ватром.² Сви форови повезани су путевима. За затварање улаза у Боку предвиђене су минске препреке, заштићене фланкирним батеријама. Утврђења-форови праћени су против оруђа до 155 мм, јер се претпостављало да Црна Гора неће располагати оруђима већих калибара. Али, после Балканских ратова, када је црногорска војска располагала артиљеријским оруђима од 210 мм, Аустро-Угарска ужурано ојачава објекте, нарочито у ловћенској одбрамбеној зони, гдје су готово сви форови снабђевени куполама. Утврђења су била снабђевена и рефлекторима. Подигнуте су балонске осматрачнице, оптичке и радио-станице, а за извиђање — хидропланска станица и помоћни аеродром код Игала. За снабдијевање водом био је изграђен велики број цистерни у утврђењима и на предвиђеним положајима. Ратна лука је тада премјештена из Которског у Тиватски залив.³

Пред почетак првог свјетског рата било је у Боки око 5500 људи сталне тврђавске посаде, 218 тврђавских топова калибра 37—305 мм, 99 митраљеза, 46 рефлектора и 9 торпедних цијеви. За офанзивна дјјства ка Црној Гори предвиђен је смјештај за још 15.000 људи. Приближно исти број морнара снабдијевала је поморска база, тако да је Бока пред I свјетски рат располагала тромјесечним резервама свих потреба за 36.000 људи и 6.700 коња.⁴ Поморски саобраћај и ускотрачна жељезница Зеленика — Мостар — Сарајево обезбјеђивали су брз транспорт војске и материјала.

У Боки је била стационирана 5. дивизија аустроугарске ратне флоте, под командом контраадмирала Ханса. У састав ове дивизије налазили су се: оклопњаче *Monarch*, *Wien*, *Budapest*; крстарице *Navara*, *Kaiser Karl VI*, *Kaiser Franc Joseph I*, *Aspern*, *Panther*, *Sigetvar* и *Zenta*; торпиљери *Warazdiner*, *Huszar*, *Orjen*, *Turol*, *Blitz*; 16 торпедних чамаца, 4 миноловца, 5 подморница,

² Архив Историјског института Титоград ф. 304, Марко Мартиновић, Дневник стр. 19—32. — Мартиновић доноси детаљан опис утврђења као и размјештај батерије (даље Мартиновић, бр. ст. Дневника). У Архиву Историјског института — Титоград, ф. 175 налази се „Опис утврђења царевине Аустро-Угарске“ на граници Црне Горе, који је сачинио Генерал-штабно одјељење Министарства војске 11. јануара 1905. а допунило 30. XII 1914. (Архив Историјског института Титоград (АИИ)).

³ Војна енциклопедија 1/727.

⁴ Исто.

као и стражарске и помоћне лађе.⁵ Оклопњаче су биле старог типа, израђене 1895, од по 5.600 тона и 8.500 коњских снага. Укупно су имале 58 топова и 6 торпедних цијеви. Крстарице су биле израђене од 1879. до 1899. године. Kaizer Karl VI имао је 6.300 тона, и 12.300 коњских снага. Био је наоружан са 28 топова, 3 митраљеза и 2 торпедне цијеви. Остале крстарице имале су по 2.300 тона и по 7.200 коњских снага. Укупно су имале 69 топова, 12 митраљеза, 8 торпедних цијеви. Даље, аустроугарске снаге у Боки располагале су и са два балона, који су служили за осматрање дјејстава са утврђења или ратних бродова.⁶ У Херцег-Новом налазила се команда одбране и штаб 47 пјешадијске дивизије. Пошто је командант дивизије генерал Новак био рањен у борби код Грахова, у августу 1914. године, замијенио га је генерал Виктор Вебер фон Вебенау, који је на тој дужности остао до краја рата са Црном Гором.

Имајући у виду војностратегичку важност Боке као војнопоморске базе и ратне луке на Јадрану, било би разумљиво очекивати да ће у рату аустроугарске монархије против Црне Горе Ловћен представљати најважнији објект, и то у првом реду за напад аустроугарских копнених и поморских снага које су се налазиле у Боки. Освајање Ловћена обезбиједило би Боку Которску од напада црногорске војске, а аустроугарској војсци омогућило да угрози директно Цетиње, које је било свега 15 км удаљено од главних црногорских положаја на Ловћену. Овлађивање топографски јаким ловћенским положајима, аустроугарској војсци су се пружали повољни услови за освајање Цетиња и за даљи продор ка Подгорици и Даниловграду као и поред мора ка Скадру. Пад Ловћена могао је у одређеној ситуацији негативно утицати и на борбени морал црногорске војске, јер су га Црногорци сматрали симболом своје слободе.

Међутим, до напада на Ловћен није дошло. Главни разлог томе био је став Италије, која је такође имала империјалистичке тежње на Балкану. Њени мјеродавни фактори, војнички и политички, нијесу се могли помирити са тим да Аустро-Угарска освоји Ловћен, јер би, по њиховом мишљењу, она тиме задобила коначно превласт на Јадранском мору. Стога нијесу били спремни да јој препусте Ловћен, него су своју неутралност везали за неповредивост Ловћена. У једном разговору начелника генералштаба италијанске војске са аустро-угарским војним аташеом у Риму, крајем јула 1914, претресано је питање Ловћена. Начелник италијанског генералштаба је том приликом рекао да се Италија неће никада окренути против Аустро-Угарске, ако Ловћен и равнотежа на Јадрану остану недирнути.⁷ Када је аустроугарски министар спољних послова гроф Бертолд увидио да се

⁵ Österreich-Ungarns letzter Krieg IV, Beilage 2,5 (скраћеница: ÖULK).

⁶ Мартиновић, Дневник 33.

⁷ Konrad von Hötzendorf: Aus meiner Dienstzeit, Wien 1923, IV, 176.

брига Италије за равнотежу на Балкану своди на Ловћен, поставио је начелнику аустро-угарског генералштаба захтјев да се у рату са Црном Гором обуставе операције на Ловћенском фронту. Гроф Бертхолд је 4. VIII 1914, преко аустроугарског посланика у Риму, саопштио италијанском министру спољних послова Сан Ђулијану да аустроугарска монархија ни у ком случају неће предузети војну акцију у циљу освајања Ловћена.⁸ Тако је, захваљујући империјалистичким супротностима између несигурних савезника, Ловћен био поштеђен напада са стране аустроугарске војске, што је било од великог значаја не само за Црну Гору него и за Србију. Црна Гора није знала о овом услову Италије. До напада на Ловћен није дошло ни последије уласка Италије у рат против Аустро-Угарске, у мају 1915. године, због тога што Аустро-Угарска није имала довољно снага, јер су јој биле заузете на српском, руском и италијанском фронту. Чим је на српском фронту ослободила своје снаге, аустроугарска Врховна команда израдила је операцијски план према коме је у децембру 1915. године преносила а до 5. јануара 1916. године коначно пренијела тежиште своје офанзиве противу Црне Горе на ловћенски фронт — тј. на операцијски правац Котор—Ловћен—Цетиње—Подгорица, најопаснији правац по Црну Гору.

Формирање Ловћенског одреда. Почетне операције

Са становишта црногорске Врховне команде Ловћен је представљао кључни оперативни стратегијски положај за Црну Гору. Мјере обезбјеђења на црногорској граници према Божи спровођене су и прије званичне мобилизације црногорске војске, која је објављена 28. VII 1914. На Цетињу је 24. јуна 1914. године била позната садржина ултиматума који је аустроугарска влада била предала Србији. Одмах се видјело да је садржина ултиматума таква да јој српска влада не може удовољити. Истог дана Министарство војно предузело је мјере и припреме у циљу готовости за рат. Те мјере предузете су истог дана и на Ловћенском фронту и дуж морске обале до ријеке Бојане. За одбрану Ловћена одређене су јединице са територије 1. дивизије, као најближе, чији се штаб налазио на Цетињу.⁹

На дан објављивања опште мобилизације црногорска Врховна команда издала је наредбу којом је црногорска војска подијељена у четири одреда: Ловћенски, Херцеговачки, Санџачки и Старосрбијански.

Око постављања команданта Ловћенског одреда дошло је и до неслагања између краља Николе, као Врховног командан-

⁸ Alfred Rappaport, Montenegros Eintritt in den Weltkrieg, Berliner Monatshefte, VII, Berlin 1929, 958.

⁹ Миро Вожовић, Црна Гора и њена војна улога од 15. јула 1914. до капитулације, Слободна мисао, бр. 24, 21. VI 1936.

та војске, и владе. Краљ је имао намјеру да за команданта постази свог најмлађег сина принца Петра, који је имао чин бригадира — генерала. Тиме је краљ Никола хтио да учврсти углед своје династије. У почетку се надао да ће једног дана можда ослободити Боку, па је зато желио да јединице које уђу у Боку буду под командом једног члана династије. Да би Ловћенски одред успјешно извршио свој задатак, за заступника команданта одреда краљ је именовао бригадира Јосва Бећира. Влада, међутим, није била сагласна са овом краљевом одлуком. Сматрала је да књаз Петар нема довољно знања и способности, а ни озбиљности за командовање, па је била мишљења да би за команданта одреда требало поставити дивизијара Митра Мартиновића. Она је за то налазила више разлога. Мартиновић се и раније налазио на високим положајима у војсци и државној управи; имао је утицаја у војсци; налазио се у опозицији, па је влада сматрала, да ће он, долазећи на овај високи положај, отклонити сметње од стране опозиције. Ондашњи министар Љубо Бакић о томе каже: „Краљевић Петар сматраше се неискусни и лакомислени младић и доста настран. Потискивањем дивизијара Мартинковића са главних положаја, створило би се незадовољство код његових присталица официра и војника и постакле би се интриге у војсци, с обзиром и на нерасположење опозиције према влади која рат води. У овим интригама је учествовао и краљевић Мирко, којег је био Мартиновић присталица. Краљевић Петар неозбиљним понашањем у Будви донесе доста неприлика Црној Гори и хармонији у војсци.“¹⁰

Претходно је дивизијар Мартиновић од стране Врховне команде, тј. од стране краља, био одређен за делегата црногорске Врховне команде код српске Врховне команде. Али се дивизијар Мартиновић, није хтио прихватити ове дужности, па је на његово мјесто именован бригадир Јово Бећир. Напокон је нађено компромисно рјешење: за команданта одреда именован је дивизијар Мартиновић, с тим да се у најскоријој будућности команда повјери краљевићу Петру,¹¹ који је почетком августа 1914. године био одређен за помоћника дивизијару Мартиновићу.

Дивизијар Мартиновић је наредбом бр. 43. од 5. VIII 1914. обавијестио све потчињене команде и специјалне родове оружја о свом наименовању за команданта одреда од Граховске плоче до ушћа ријеке Бојане. За начелника штаба одреда одређен је артиљеријски командир Петар Ломпар, а за команданта артиљерије, артиљеријски командир Јоко Мартиновић.¹² Штаб одреда се налазио на Ивановим коритима на Ловћену.

¹⁰ АИИТ, ф. 145 — Љубо Бакић, Уједињење Црне Горе са Србијом и осталим покрајинама, рукопис, 150.

¹¹ Андрија Лубурић, Капитулација Црне Горе, Документа II, Изјава Митра Мартиновића, 17 (даље: АЛ/II).

¹² У штабу Одредна налазило се још 5—6 официра и друго помоћно особље. За помоћника шефа штаба одређен је командир Вуксан Рашовић, а за старијег ађутанта командир Марко Мартиновић.

У састав Ловћенског одреда ушле су јединице 1. цетињске дивизије: Катунска бригада (6 батаљона), Ријечко-љешанска бригада (4 батаљона), Црмничко-приморска бригада (5 батаљона) и Бригада муслимана (3 батаљона). Из 2. дивизије у овај одред ушла је Спушка бригада¹³ (3 батаљона). Укупна јачина Ловћенског одреда износила је: 21 батаљон, 16 митраљеза и око 35 артиљеријских оруђа. Артиљерија је била подијељена на двије групе, од којих се јача налазила у рејону Кука на Ловћену, а слабија на простору Крстац—Његуши. Ради лакшег командовања, Ловћенски фронт је на почетку августа 1914. године био подијељен на два одсјека, и то: *ловћенски*, под командом књаза Петра, и *приморски*, под командом бригадира Ива Ђуровића.¹⁴ По подацима из дневника командира Марка Мартиновића, бројно стање Ловћенског одреда 5. VIII 1914. износило је:

	официра	бораца	небораца
а) Ловћенски одсјек:	148,	5.880	528
б) Приморски одсјек:	65	2.548	169
в) Спушка бригада	41	1.773	161
г) Артиљерија Кук	8	161	30
д) Артиљерија Крстац	14	269	6
С в е г а :	276	10.591	894

Непосредно пред главним непријатељским положајима Ловћенски одред је имао око 8.500 бораца. Остатак су чиниле граничне јединице распоређене дуж морске обале и на Бојани.¹⁵

Јединице приморског одсјека имале су још задатак да бране границу на Бојани. Зато је бригадиру Ђуровићу наређено да заузме положај Широшки вис, како би се тиме боље обезбиједило од упада Албанаца.¹⁶

Аустроугарске снаге на фронту Ловћенског одреда имале су такође одбрамбени задатак. Оне су у почетку рата изгледале овако: 22 батаљона, 116 митраљеза и 238 артиљеријских оруђа разних калибара, око 22.000 људи — не рачунајући ту жандармеријске и граничне јединице. Аустроугарске снаге у односу на Ловћенски одред биле су у знатној бројној и ватреној надмоћности: у људству 2,3:1, а у митраљезима и артиљерији 7:1.¹⁷

¹³ Командант Катунске бригаде бригадир Милутин Вукотић, Љешанско-ријечке бригадир Нико Пејановић, Црмничко-приморске командир Милош Лекић, Муслиманске бригадир Мило Ђурашковић, Спушке Андрија Раичевић.

¹⁴ Мартиновић, Дневник, Диспозиција бр. 1.

¹⁵ Исто, 15.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Операције Црногорске војске у првом свјетском рату, Београд 1954, стр. 116 (даље: Операције Ц. В.).

Ловћенски одред је имао задатак да брани гранични фронт: Трново ждријело (пл. Буковица закључно) — С. Мали и Велики Залази — Крстац — Кук — Мирац — југоисточне падине Ловћена — гребен Паштровићи и до залива Спича и даље морском обалом до р. Бојане. Дужина фронта: око 150 км.

Командант Ловћенског одреда дивизијар Мартиновић издао је својим јединицама 5. VIII 1914. наредбу. Том се наредбом, на првом мјесту, истиче важност Ловћена и његове везе са народом црногорским, као и значај улоге која је Ловћенском одреду додијељена „за одбрану Ловћена тог најсигурнијег бедема вјековне црногорске слободе и чувара најоветих завјета и аманета Србинович“.¹⁸

Врховна команда је 7. августа команданту Ловћенског одреда наредила да под својим потписом команданту аустроугарске војске у Котору упути писмо које гласи:

„Спор Аустро-Угарске Монархије са српским народом прелази у року од 6 сати по пријему овога листа у отворено непријатељство. Побуђени смо осјећањем хуманости да вам ово ставимо до знања, како бисте благовремено удаљили из града Котора или у сигурно мјесто склонили све неборце то јест жене, нејаку дјецу, старце и болесне. А да не би страдала хуманитарна и вјерска здања изволите их обиљежити видним знацима за упутство нашој артиљерији“.

Ово писмо је 8. августа, у 4 сата ујутро, предато аустроугарском команданту у Котору.¹⁹

Краљ Никола је 8. августа посјетио Ловћенски одред. Истог дана у 13 часова црногорска артиљерија је, у присуству команданта Одред, отворила ватру на аустроугарска утврђења: Врмац, Горажду и Марков до. Дјејствовале су батерије са положаја Кук и Крстац. Ватра је била умјерена. Са Кука је испалено 17 хаубичких и 17 мортирних метака. Било је погодака, али са slabим разорним дјејством.²⁰

Аустроугарске трупе напустиле су, чим је рат објављен, територије Паштровића и Доњег и Горњег Прбља, које су одмах запосјеле јединице Ловћенског одреда. Тако су Аустријанци напустили и Будву 14. августа.²¹ Сљедећих дана настављено је дјејство црногорске артиљерије са Кука и Крстаца против аустријских форова. Домет хаубица кал. 210 мм био је 6—7 км. Али оне су имале врло мало муниције, па се морало штедјети, тако да није било могуће продужити систематско и вишедневно ватрено дјејство бар против оних форова који су били у домету црногорске артиљерије. Топови испод 200 мм кал. нијесу наносили оз-

¹⁸ Мартиновић, 15.

¹⁹ АИИТ, ф. 346 — Врховна команда — Мартиновићу, 25. VII (7. VII) 1914.

²⁰ Мартиновић 16 (Мортири — топови у црногорској војсци).

²¹ АИИТ ф. 346 — Дневник операција, бр. 222, 2/15. VIII 1914; бр. 223, 2/15. VIII 1914.

биљнију штету аустријским утврђењима, јер нијесу имали панцирних граната.

Петнаестог августа Цетињски батаљон заузео је без отпора положај Причија глава. Аустријска војска повукла се на главне утврђене положаје. Тиме се завршило постепено напуштање земљишта од стране аустроугарских трупа, па на фронту Ловћенског одреда од тада па све до 8. јануара 1916. године није било промјена. Напуштене територије биле су насељене готово искључиво српским становништвом, а на њима није било изграђено ништа осим блокхауза и касарни. У ослобођеним областима Црна Гора је успоставила своју власт. Будва је постала сједиште обласне управе. За обласног управитеља постављен је Ђуро Зеновић²² из Паштковића.

Од првог дана рата Ловћенски одред је био приморан да остане у пасивној одбрани. Бројчано слаб, технички недовољно опремљен, није био способан да предузме офанзивну операцију против непријатељских снага које су се налазиле у јаким утврђењима у Боки. Његова малобројна артиљерија била је претежно застарјела и није имала довољно муниције, а ни њено људство није било довољно обучено. Услед тога, артиљерија није била у могућности да поруши утврђења и да се супротстави аустроугарској ратној флоти. Уз све то, терен Боке Которске био је веома тежак за напад, јер је „земљиште отежавало употребу већих снага, захтијевало њихову нарочиту опрему, дуготрајну припрему, па се и онда морало рачунати са дужим и методичким извођењем“.²³ Послије првог свјетског рата генерал Митар Мартиновић је писао да је он на самом почетку рата био ријешно да на јуриш заузме висове изнад Пераста и Рисна, а нарочито Голи врх, који доминира широком околином и који је отварао непријатељу пут преко Цуца у правцу Чева. Тиме би Црногорци постали господари Боке, па би онемогућили сваки озбиљнији напад на Ловћен. Али се краљ Никола са тим није сложио.²⁴ Међутим, када се узму у обзир снаге аустријске војске у Боки, утврђења и повољне могућности аустроугарске команде да брзо упути јака појачања у Боку, с једне стране, а с друге стране — јачина Ловћенског одреда, његова слаба материјална и техничка опремљеност, нарочито у митраљезима и артиљерији, онда се јасно види да је план који је дивизијар Мартиновић предложио краљу Николи био потпуно нереалан. За успјех у нападу узима се прорачун да однос снага мора бити 3:1 у корист нападача, и то у живомј сили и у техници. А на утврђене положаје каква је била Бока тај однос морао је бити много већи, нарочито у ратној флоти, којом Црна Гора није располагала. Из већ изложеног распореда види се да је надмоћност аустроугарских снага у митраљезима

²² Мартиновић 17.

²³ Милан Зеленика, Први свјетски рат 1914, Београд 1962, 92.

²⁴ АЛ/II, 16.

и артиљерији била 7:1, и то без артиљерије 5. дивизије аустроугарске ратне флоте у Боки.

Командант Ловћенског одреда је 16. августа 1914. вршио припреме да нападне непријатеља у рејону Голог врха — 4 км североисточно од Рисна, али је извршење овог напада одложено због сталног притиска аустроугарских снага на фронт Херцеговачког одреда, а нарочито у рејону Грахова. Командант одреда је преко извиђачких одјељења прикупио тачне податке о непријатељским припремама за напад на Грахово. Кад су аустроугарске јединице 18. августа нападале Грахово, њихови слабији дијелови (1—2 батаљона 14. брдске бригаде), уз јаку подршку артиљерије која је дјествовала са Голог врха (к. 1308) извршиле су напад на положај Пиштет, и потисле са њега дијелове Цуцког батаљона, па су покушали да освоје јаку граничну тачку Козман. Командант Ловћенског одреда је, због важности овог правца, четама Цуцког батаљона упутио појачање: Команско-загарачки батаљон 2, чете Пјешивачког батаљона, једну чету Његушког батаљона, 2 топа и 2 митраљеза. По доласку ових појачања црногорске јединице су предузеле напад на непријатеља, па су га одбациле на гранични положај.²⁵

Међутим, због ситуације и потребе на другим фронтovima, Ловћенски одред је морао бити и бројчано ослабљен. По наређењу Врховне команде, Слушка бригада, јачине 2.000 бораца, која се налазила у резерви Одредa, упућено је 15. августа у Никшић. По споразуму са српском Врховном командом, било је предвиђено да 2/3 црногорске војске буду груписане у ширем рејону Пљеваља — ради предузимања операција у југоисточну Босну. Зато су из Ловћенског одреда, по наређењу Врховне команде од 18. августа, упућени за Никшић: Пјешивачки батаљон, Команско-загарачки батаљон и Чевско-бјелички батаљон из Катунске бригаде и љешански батаљони из Ријечке бригаде. Са њима је пошао и вод пољских брзометних Крупових топова и 10 митраљеза. Ове јединице су истог дана кренуле за Никшић.²⁶ Зато су Ловћенском одреду остала на располагању само 2 митраљеза. Разумије се, овако слабљење Ловћенског одреда, које се није могло задржати у тајности, морало је имати утицаја на борбена дјјелства преосталих његових снага.

Дивизијар Митар Мартиновић смијењен је 20. августа 1914. године са положаја команданта Ловћенског одреда и постављен за команданта Херцеговачког одреда, умјесто дивизијара Јанка Вукотића који је именован за команданта црногорске Санџачке војске. Са дивизијаром Мартиновићем отишли су помоћник шефа штаба Одредa командир Вуксан Рашовић и поручник Рако

²⁵ Операције Ц. В. 130/131.

²⁶ Исто, 131. Мартиновић, 38.

Кусовац.²⁷ Умјесто дивизијара Мартиновића, за команданта Ловћенског одреда дошао је књаз Петар, који је на том положају остао до пада Ловћена. Одлука о постављењу књаза Петра за команданта Ловћенског одреда била је несрећно рјешење не само за Одред него и за сву црногорску војску, што ће се током рата и показати.

Због одузимања поменутих јединица из Ловћенског одреда извршено је прегруписавање снага на његовим одбрамбеним положајима. Командант је 21. августа издао заповијест којом је Одред подијељен на три одсјека:

Ловћенски одсјек од Будве до ушћа ријеке Бојане: Црмничко-приморска бригада (3 батаљона), Муслиманска бригада (3 батаљона) — свега 6 батаљона; 8 пољских топова и 1 хаубица;

Средњи одсјек од Кука до Будве: Црмничко-приморска бригада (2 батаљона), Ријечко-љешанска бригада (3 батаљона) — свега 5 батаљона; 2 брдска топа, 2 пољска топа и 2 митраљеза;

Лијевокрилни одсјек: Катунска бригада (2 батаљона) и 18 топова разног калибра. У Одреду је било свега 13 батаљона, 2 митраљеза и 31 топ, — јачине око 7.000 људи.²⁸

На фронту Ловћенског одреда до октобра 1914. године важнијих догађаја није било, изузев пушкарања између патрола и повременог артиљеријског дјејства. Међутим, због малобројности, застарјелости и ограничене количине муниције, дјејство црногорске артиљерије није постигло нарочити ефекат.

Аустроугарска флота из Боке била је од првог дана веома активна. Она се ангажовала противу црногорских батерија на Ловћену, а нарочито на блокирању црногорског приморја, тј. на ометању саобраћаја са црногорском луком Бар. У борби са црногорским батеријама флота је учествовала најприје са крстарицом „Цар Карло VI“. Ова крстарица била је наоружана топовима великог диметра, калибра 240 мм. Она је гађала црногорске батерије на Куку, Крсцу и Пестињ-праду. Хидроавиони су регулисали ватру. Пошто се крстарица 12. августа повукла у Пулу, заменили су је друге јединице, које су се поставиле пред Кртолама, одакле је брод „Монарх“ 13. августа испалио први метак против црногорских топова на ждријелу Крота.²⁹

Француске батерије на Ловћену

Француска је објавила рат Аустро-Угарској 13. августа. По наредби француске владе, адмирал Буе де Лапејрер упловио је са својом ескадром 15. августа у Јадранско море, са задатком

²⁷ Мартиновић, 39. — Умјесто командира Рашовића постављен је капетан Нико Јовићевић, а умјесто поручника Кусовца поручник Радо Бурковић.

²⁸ Мартиновић, 40—43. (Црмничко-приморска бригада била је подијељена у двије бригаде).

²⁹ Борба противу ловћенских батерија, Ратник, 1938, св. XII, 84/85.

да ослободи поморске комуникације за транспортовање материјала за Црну Гору. Влада му је остављала пуну слободу за офанзивну акцију, али му је у наредби од 14. августа указала на извјесну могућност сарадње са Црном Гором.³⁰ Шеснаестог августа француска флота пресрела је аустроугарску флоту. До битке је дошло 10—12 км југоисточно од Будве. Аустројска крстарица „Зента“ је потопљена, а остали бродови су успјели да умакну у Которски залив. Савезничка флота није имала губитака. Спасло се са „Зенте“ само 14 официра и 132 војника, који су пливањем дошли до црногорске обале. Међу заробљеницима нашао се и командант „Зенте“.³¹ У том времену код Улциња се налазило 6, а код Будве 23 француска ратна брода.³² Потапање „Зенте“ изазвало је код црногорског народа велику радост. Народу је са највишег мјеста саопштено да је „од сада“ црногорско море слободно, јер га штити савезничка флота. Али, та радост је била кратког вијека. Савезничка флота држала се далеко од црногорског приморја, или је само с времена на вријеме пратила транспорте са храном и другом робом до Бара.

Пошто француска флота, међутим, није била активна, аустроугарски бродови из Боке чешће су се појављивали у црногорским водама и гађали црногорске батерије на Ловћену. У борби противу црногорских батерија у августу учествовали су бродови „Монарх“, „Виен“ и „Будапест“, а доцније и „Цар Франњо Јосиф“ и „Сигетвар“, а од 25. септембра и брод „Цар Карло VI“, који се поново вратио у Боку. 27. августа црногорска артиљерија је шрапнелима и запаљивим гранатама гађала брод „Франњо Јосиф I“. Једна граната погодила је брод, али није проузроковала значајну штету ни губитке у људству. Петнаестог октобра црногорска артиљерија приморала је брод „Сигетвар“ да напусти своју базу пред Столивом.³³ База француске флоте била је на Малти, па је због удаљености свака акција у Јадранском мору била теже изводљива. За успјешније дјејство била је потребна ближа поморска база. Та база могла је бити на црногорској територији, и то у Бару, јер су Грчка и Италија биле неутралне. Међутим, барска је лука — слабо заклоњена, са улазом који се није могао блокирати, а уз то удаљена од Боке мање од 60 км — била изложена свим изненађењима од бродова и подморница, а нарочито од авиона. Стога је била неподесна за поморску ратну базу. Одмах је било јасно да би заузеће Боке Которске било од велике користи за савезничке поморске операције. Савезници би располагали извршном базом, наслоњеном на савезничку Црну Гору. Сем тога, то би значило и ликвидацију

³⁰ Др Димо Вујовић, Односи између Црне Горе и Француске за вријеме првог свјетског рата. Историјски записи, књ. XXI, 479/480.

³¹ Мартиновић 35, OULK, 1/119; И. Злоковић, Потапање аустројске ратне крстарице „Зента“, Историјски записи, 1955, књ. XI, 390—396.

³² Операције Ц. В. 132.

³³ Борба против ловћенских батерија, Ратник 1938, XII 85.

непријатељске базе из које се могао стално очекивати напад поморских јединица и подморница на савезничке бродове. Сама флота није била довољна, без помоћи са копна, било јаким црногорских копнених снага снабђених модерном артиљеријом, или савезничких које би послије искрцавања у Црну Гору напаале Боку Которску.

Краљ Никола и црногорска влада такође су жељели да узму Боку Которску, јер би то за Црну Гору било од вишеструког значаја. Снабдијевање војске и народа било је горуће питање за Црну Гору. Као сиромашна земља, Црна Гора није могла да војску снабдије оружјем и другим потребама за вођење рата, па је већ од првог дана зависила од помоћи савезника. Најкраћи и најлакши пут за слање помоћи ишао је преко Бара. Међутим, док се у Боки налазила аустроугарска флота, никада није било сигурно да ће транспорт намијењен Црној Гори упловити у барску луку. Ослобођењем Боке била би отклоњена непосредна опасност од аустроугарског напада на Ловћен.

Пошто Црна Гора из већ наведених разлога сама није могла ништа учинити, то се краљ Никола обраћа Француској за помоћ. Француска се у августу 1914. због притиска њемачке војске, налазила у веома тешкој ситуацији, па није била спремна на предузимање војних подухвата на другој страни. Ипак, настојањем Министарства морнарице и спољних послова, француска влада је 25. августа рјешавала о упућивању трупа у Црну Гору.³⁴ Ријешено је да се формирају двије опсадне батерије, које ће кренути на пут у најкраћем року. Министарство војске имало је да спреми 4 топа кал. 155 мм и 4 дугачка топа калибра 120 мм, са по 500 граната за сваку батерију, и да даде половину људства. Министарство морнарице имало је да одреди заповједништво експедиције, да даде другу половину људства и, најзад, обезбиједи превоз и издржавање експедиције. Поред тога, како изгледа, било је предвиђено да се на југу Француске скупи за одлазак у Црну Гору 4.500 легионера. Рачунало се да ће им се доцније придружити и 10.000 Далматинаца, Срба и Хрвата³⁵ који су се налазили на рату у Америци и другим државама.

Негдје око 20. августа, француски посланик на Цетињу се по наређењу своје владе обратио црногорској влади са питањем да ли би она прихватила да француски деташман (јачине 196 војника и официра) који се налазио у саставу међународних трупа у Скадру дође у Цетиње. Влада је то са задовољством прихватила и изјавила да ће деташман бити лична гарда краља Николе и да ни у ком случају неће бити употребљен против Албаније.³⁶ Деташман је у Цетиње стигао 24. августа. О томе Глас

³⁴ Ловћенске батерије из првог свјетског рата, написао Жорж Ревер, *Revue d'artillerie*, Pariz 1934, св. фебруар и март (са француског превео Момчило П. Шоћ), АИИТ, ф. 125 (даље: Ревер).

³⁵ Д. Вујовић, н. д., 483.

³⁶ Исто, 480.

Црногорца пише: „У понедељак прије подне приспио је у пријестолницу француски деташман из Скадра, који је влада Француске Републике ставила на располагање нашој влади. Деташман је свечано дочекан. Пријестолница је била искићена француским и српским тробојкама. Француске трупе продефиловале су пред Двором испред Његовог Величанства Краља. Француски посланик г. Деларош Верне поздравио је Господара одушевљеним говором, на који је Њ. В. Краљ одговорио топлим срдачним поздравом“.³⁷ Деташман је остао на Цетињу све до напада на Ловћен 8. јануара 1916. године.

Ловћен је пружао изванредне могућности за осматрање и за праћење покрета аустроугарске флоте у Которском заливу и његовој околини. Стога је команда француске морнарице донијела одлуку да на њему постави осматрачнице. Под командом поручника бојног брода Жињона, постављене су 2. септембра једна осматрачница и једна станица бежичне телеграфије на Рудинцима. Мало доцније, под командом инжењера моринске инжењерије Мерсијеа искрцало се људство једне бежичне телеграфске станице, која је била смјештена у Подгорици (данашњи Титоград), за везу између станице у Лиону и Русије.³⁸ Људство одређено за Црну Гору било је из тулонског гарнизона и 10. пука тврђавске артиљерије. Тражени су добровољци, нижи официри и војници, за одред који треба да крене за Црну Гору. Како тврди Ревер, пријаве су биле многобројне. За команданта одреда одређен је капетан фрегате Герлије, а за његовог помоћника поручник бојног брода Ферлико. Капетан Жардон је био одређен за командира батерије кал. 155 мм, а потпоручник Ревер за командира батерије од 120 мм. Одред је формиран 1. септембра. У састав одреда ушло је 6 подофицира и 62 војника из 10. пука тврђавске артиљерије, 1 марински подофицир и 68 морнара из 5. депоа морнаричких посада. Укрцавање одреда почело је у Тулону 8. септембра на брод „Анри Фресине“. Уз пут се одред задржао на Малти, гдје је и сазнао за велику француску побједу (над Нијемцима) на Марни. У пратњи француске флоте, одред је стигао у Бар 18. септембра. Уз помоћ Црногораца извршено је брзо искрцавање. Заједно са одредом искрцана су у Бару са ратног брода „Курбе-а“ 2 топа од 65 мм. Ови топови су постављени на Вољујицу, изнад Бара, за одбрану пристаништа од напада флоте и за противавионску одбрану. Међутим, они су били неподесни за задатке који су им били намијењени (мала почетна брзина, непомичан лафет). Командно особље одреда стигло је 21. септембра у Цетиње, да би ступило у додир са црногорском владом и Врховним командантом. 27. септембра цио одред (људство и материјал) стигао је на Цетиње. Уз помоћ црногорских војника батерије су извучене на Ловћен, и то уз велике напоре. Због ло-

³⁷ Глас Црногорца, бр. 42, 13. VIII 1914.

³⁸ Д. Вујовић, н. д., 484.

ших путева и тешког терена, постављање батерија на изабрана мјеста потрајало је дуже. Долазак француских батерија није могао остати незапажен од аустроугарске команде у Боски. Кук је добро осматран са положаја Врмца, а осим тога Аустро-Угарска је имала добру обавјештајну службу, чији се центар налазио у Котору. Њени хидроавиони стално су извиђали над Ловћеном, а артиљерија са тврђаве Врмац и ратних бродова усидрених у заливима Рисна и Тивта обасипала је ватром батеријске положаје. Сваки покрет је одмах био пропраћен топовском палбом. У току ноћи крстарице „Кајзер Карл VI“ и „Монарх“ освјетљавале су рефлекторима положаје, а то је рађено и са неких утврђења, нарочито са Врмца. То је непријатељским батеријама омогућавало да гађају и ноћу. У међувремену док су се батерије уређивале за дјејство, 17. октобра упловио је у Бар француски брод „Лијамон“, на којем се налазио адмирал Де Бон. Брод је искрцао два хидроавиона и поручнике бојног брода Детрена и Сантра.³⁹ Француски адмирал Де Бон посјетио је положаје на Ловћену, Кук и Крстац. Долазак адмирала Де Бона био је информативног карактера. Де Бон и начелник црногорске Врховне команде генерал Божа Јанковић одржали су састанак ради израде заједничког плана за ослобођење Боке Которске. Послије састанка генерал Јанковић послао је начелнику српске Врховне команде извјештај о донесеним закључцима. На том састанку адмирал је изјавио да француска флота не може ништа предузети против аустроугарске флоте дуж далматинске обале ка Пули док претходно не рашчисти са аустријском флотом која се налази у Которском заливу. „Дакле, Которски залив“ — каже Јанковић — „потребан је с једне стране француској флоти специјално за њене операције; с друге стране краљ има тежњу за Котором и његовом облашћу — те тако се обострани интереси заједничким освајањем которске области подударaju“. Да би се операција за освајање Боке Которске успјешно извршила, француска влада је имала да Црној Гори пошаље још 12 топова већег калибра, и то: 5 од 150 мм, 3 мерзера и 4 хаубице калибра 240 мм, који би се поставили на Ловћену и Крсцу. Офанзивну акцију Црногораца противу Которског залива и Кривошија Француска је имала да помогне 12 до 15 хиљада војника снабђених пољском артиљеријом, од којих би мањи дио био употријебљен за акције из Грбља, а други, већи, искрцао би се код Дубровника и отуда дјејствовао правцем Херцег-Нови — Кривошије. У овој акцији учествовало би 8.000—10.000 Црногораца. Флота је имала да помаже ову офанзиву. С овим планом краљ Никола је имао бити упознат тек када отпочне офанзива. Како саопштава генерал Јанковић, адмирал Де Бон молио је, да се овај план не саопштава краљу до почетка извршења — прво зато што није био сигуран да ће француска влада хтјети да се ангажује са оволиком вој-

³⁹ Ревер; Мартиновић, 57; Д. Вујовић, 484—486.

ском и материјалом за ову операцију, а друго зато што је вјеровао да план не би дуго остао у тајности, пошто краљ има обичај да готово о свим питањима расправља са својом околином, „одакле глас излази брзо на улицу“. Јанковић је дао ријеч да неће ништа говорити краљу о плану, па је молио српску Врховну команду „да се овај план у строгој тајности одржи“. Даље, адмирал је рекао да ће француска флота која се већ налазила код грчког острва Крфа, уколико се овај план не усвоји и даље крстарити по Јадранскоме мору и, колико могуће, помагаће црногорску војску бомбардовањем појединих непријатељских објеката. На крају овог опширног извјештаја генерал Јанковић каже и ово:

„Са гледишта чисто војничког и са гледишта самог рата Савезничких држава не би се могло имати ништа против овакве политике краљеве, оваквог и озоликог учешћа француске војске у намјераваном освајању Которског залива и његове области заједно са Црногорцима.

Али када се једном ове области освоје и када се француска флота са оволиким учешћем француске војске угнвјезди у которском заливу, онда могуће да касније последице тога не би можда задовољавале наша — српска очекивања. Због чега поглавито и износим овдје све ово опширно. Молим за највећу тајност и даљи надлежни корак.“⁴⁰

Осамнаестог октобра потпуно су завршени радови око постављања француских батерија. Тога дана су начелник инжењерије црногорске Врховне команде пуковник Нешић, командант артиљерије Ловћенског одреда командир Мартиновић и командир Петар Лекић, командант артиљерије на положају Кук, дошли да се са француским командантом Грелијеом догворе о отзирању ватре. До 18. октобра француски одред је имао 1 погинулог и 5 рањених. Погинули Француз сахрањен је свечано на Ловћену, у присуству команданта Ловћенског одреда књаза Петра.⁴¹

Ујутро 19. октобра отворила је ватру противу непријатељских утврђења у Боки цјелокупна црногорска артиљерија која се налазила на Ловћену. Прво су ступили у дјејство црногорски мерзери од 150 мм, па затим, против утврђења Врмац, мерзери од 240 мм. Међутим, Врмац је био изван домета црногорских топова. Око 7 сати, отпочели су да Врмац гађају француски топови. Њихов домет био је око 9.000 метара. Француски топови су располагали само црним барутом који је приликом дјејства пуштао велики дим, те су убрзо откривени и обасути палбом аустријске тешке артиљерије са ратних бродова и утврђења. Већ око 10 часова аустријска ватра је била концентрисана на француску батерију од 120 мм. Осим Врмца, артиљерија је гађала и

⁴⁰ Операције Ц. В. 209—212.

⁴¹ Ревер, Глас Црногорца, бр. 52, 26. IX 1915.

тврђаву Горажде, слагалиште у Тивту, као и бродове у луци. Првог дана је фор Врмац добио 100, тврђава Горажде 21, а слагалиште у Тивту 10 погодака.⁴² У току дана црногорске и француске батерије утрошиле су 774 гранате. Из црногорских топова испалено је: против Тарабоша 42, Врмца 106, против живих циљева око Маркова дола и Врмца 28, Котора 42, Горажда 103 и балона за извиђање 3 метка; из француских топова од 120 мм испалено је 260, а из топова од 155 мм 160 граната. У току палбе, у циљев једне мортире од 84 мм на Крсцу је експлодирала граната, те је ово оруђе избрисано из списка дјелствујуће артиљерије.⁴³ Палба је настављена 20. октобра. Тога је дана реакција са тврђаве Врмац, крстарице „Кајзер Карл VI“ и нових хаубичких батерија смјештених између Врмца и Маркова дола — била веома жива.⁴⁴ То јако бомбардовање црногорско-француске артиљерије утицало је на одлуку командне аустроугарске морнарице да у Которски залив пошаље једну већу јединицу са модерном артиљеријом (која би могла дејствовати са већег растојања) и да за то одреди брод „Радецки“, који је 21. октобра испловио из Пуле. Већ сјутрадан „Радецки“ је око 8 часова стигао у Боку и усидрио се испред Ђеновића. Брод „Радецки“, отворио је ватру са 11.000 м даљине.⁴⁵ У овом гађању учествовао је понекад „Цар Карло VI“, а наизмјенице и брод „Монарх“.

Двадесет трећег октобра на фор Врмац управљена је особито жестока црногорска артиљеријска ватра, од које је он тешко страдао добивши 176 погодака. Два топа из батерије „Монтенегро“ и 2 хаубице кал. 100 мм били су онеспособљени. Ипак, фор се и даље борио. „Радецки“, који је био изван домета артиљерије са Ловћена, испалио је тога дана из својих тешких топова 19 граната.⁴⁶ Крстарица „Кајзер Карло VI“ била је погођена у горњи дио и приморана да дигне сидра и врати се у Тиват. Француска батерија од 120 мм била је обасута ватром са брода „Кајзер Карло VI“, али није претрпјела озбиљнију штету. У 15 часова закљон батерије од 155 мм пробијен је непријатељском гранатом. Артиљеријска борба је настављена сјутрадан, 24. октобра, али се завршила несрећно по француске батерије: 1 топ из батерије од 120 мм погођен је гранатом и потпуно избачен из строја, а на 2 топа из батерије од 155 мм поломљени су точкови, те су престали са дјелством. Француске и црногорске батерије наставиле су бомбардовање 25. и 26. октобра, на шта је непријатељска артиљерија, а нарочито брод „Радецки“, жестоко одговарала. Француски топови морали су напустити борбу и повући се на нови положај. Двадесет седмог октобра ловћенске батерије су испалиле само

⁴² Борба против ловћенских батерија, Ратник 1938, XII, 86.

⁴³ Мартиновић, 58.

⁴⁴ Ревер.

⁴⁵ Борба против ловћенских батерија, Ратник 1938, XII, 87.

⁴⁶ Исто.

неколико граната, а затим су се за дуже вријеме потпуно ућутале.⁴⁷

Потпоручник Ревер, командир батерије кал. 122 мм, о овој артиљеријској борби каже:

„Мада укупан број оружја које је дјејствовало није био много велик, и мада смо доцније на француском фронту упознали друга бомбардовања, мора се повести рачуна о томе да се зона тучена ватром са тврђава и флоте, локализовала уско на долину Кука, ограничавала на фронт од 1200 метара и на дубину која није прелазила 1 км. Радило се, дакле, у ствари, о врло густој ватри.“⁴⁸

Батерије су 28. октобра повучене за неких 1200 метара уназад, источно од ранијег положаја. Људство француског детањмана почело је да оболијева. Услјед тога, бројно стање смањивало се сваког дана, па се морала тражити помоћ од црногорске војске да би се могли наставити радови око смјештаја батерија. Заправо, батерије су сведене само на по један вод, па су од 8 топова способних за дјејство била само 4. Аустроугарска артиљерија стално је дјејствовала, док је црногорска, због недостатка муниције, то врло ријетко чинила. Командант Грелије, увидио је да се од новог бомбардовања са преосталим топовима не могу очекивати никакви ефикасни резултати, уколико се не ангажују веће снаге и јача средства. У писму француском министру морнарице он је између осталог изнио и ово:

„Не гајим никакву илузију о резултатима новог бомбардовања при условима под којима се налазимо и док не будемо имали других средстава противу непријатеља. Вријеме је да се обуставе жртве особља које сматрам као неплодне при садашњим приликама.“⁴⁹

Француски топови почели су оскудијевати у муницију. Са нових положаја само су понекад опалили по који метак. Услјед обољења, одред се смањио толико да више није био у могућности за дјејство. 15. новембра увече његово бројно стање износило је свега 2 официра и 20 војника. На Ловћену је почео да пада и снијег.

Командант одреда Грелије био је ријешио да из одреда привремено евакуише већи дио људства на Цетиње, а да остави код топова на новим положајима само 25 људи. Ова стража имала се смјењивати сваке недјеље. Црногорска Врховна команда није била сагласна са том одлуком. Она је одговорила команданту Ловћенског одреда да се капетан Грелије не налази на положајима по својој вољи, већ „по узајамном споразуму и због заједничких савезничких интереса, те за то не може својевољно напустити одређене му положаје“. Грелије се, међутим, није много освртао на

⁴⁷ Ревер, Д. Вујовић, н. д., 486, Операције Ц. В. 212—215. Глас Црногорца, бр. 56. 8. X 1914. бр 58.

⁴⁸ Ревер.

⁴⁹ Д. Вујовић, н. д., 490.

приговоре Врховне команде. Он је потврђујући пријем саопштења од црногорске Врховне команде, молио команданта Ловћенског одреда да начелника црногорске Врховне команде извјести да му инструкције које је добио од своје владе дају пуну управу над његовом јединицом и да је зато предузео мјере за које сноси пуну одговорност. И не чекајући одобрење црногорске Врховне команде, Грелије је већи дио свог људства упутио на Цетиње.⁵⁰ Двадесет првог новембра предао је Грелије материјал и топове црногорском командиру Лекићу. Посљедњи француски војник напушта Ловћен 23. новембра. Одред капетана Грелијеа напустио је Цетиње 6. децембра 1914. Са собом је понио и два митраљеза који су се налазили на Цетињу, вјеројатно противавионска, док је оставио два топа (65 мм) за заштиту бежичне телеграфске станице у Подгорици. Пред полазак са Цетиња Грелије је изјавио: „Надам се да ћу се ускоро вратити са моћним средствима за постизање нашег циља кога се не одричемо“. Начелник штаба Врховне команде упутио је команданту француске артиљерије писмо у којем је изјавио захвалност француским артиљерцима на помоћи пруженој црногорској војсци и зажелио им срећан пут.⁵¹ Тако је пропao олако замишљени план војних фактора Француске да са двије батерије топова уз помоћ око 30 црногорских поруши аустроугарска утврђења и загосподари Боком Которском. У почетку, Французи су били увјерени у успех. Тако је 19. октобра, у вријеме најжешће бомбардовања, француски посланик на Цетињу изјавио краљу Николи да га он као резервни артиљеријски официр увјерава „да ће најдаље до 23. октобра Которски залив лежати под ногама црногорскога краља“.⁵² Јасно је са коликим је непознавањем ствари говорио француски посланик. Замјеник шефа француског адмиралитета морнарице, контраадмирал Де Бон, који је био изаслат у Црну Гору, уокоро последије артиљеријске борбе јавио је да се више не може помишљати на освајање Которског залива са бројчано slabим црногорским снагама и недovolјном артиљеријом.⁵³ Наде Црногораца и Француза да ће брзо ући у Боку Которску биле су већ угашене. Италијански новинар Ђино Бери, који се налазио на црногорској страни, завршио је свој спис артиљеријске борбе са узвиком пуним туге: „Бока је Ловћен савладала!“⁵⁴ По својој жестини ова артиљеријска борба била је „једна од највећих до тог времена“.⁵⁵ Међутим, она није донијела неке веће користи Црној Гори, премда је форовима на Врмцу и Горажди нанијет велики квар.

Француска за извјесно вријеме није одустајала од намјере да се у Црну Гору пошаљу нове и веће снаге. У Тулону су и да-

⁵⁰ Д. Вујовић, 491.

⁵¹ Исто, 492.

⁵² Борба против ловћенских батерија, Ратник 1938/XII, 88.

⁵³ Исто, 91.

⁵⁴ Исто, 90.

⁵⁵ Операције Ц. В. 213.

ље вршене припреме за експедицију која је предвиђана за пролеће 1915. године. Француски посланик на Цетињу повјерљиво је саопштио српском посланику Гавриловићу да је 11. јануара од капетана Грелијеа добио приватно писмо у којему пише да се у Тулону спроводе припреме за извођење операција против Боке Которске.⁵⁶ Шеф радио-телеграфске станице у Подгорици капетан Мерсије вратио се из Француске 12. фебруара 1915. са задатком да изврши снимање положаја на Ловћену, Крсцу и другим тачкама ради постављања нових батерија које ће доћи из Француске и да достави извјештај о погодности заједничког дјejства француске флоте и црногорских копнених снага против Боке Которске. Капетан Мерсије је о томе почетком фебруара 1915. разговарао са краљем Николом и обавијестио га да је у Француској донијето начелно рјешење о овој акцији.⁵⁷ Начелник црногорске Врховне команде генерал Јанковић примио је капетана Мерсијеа 13. фебруара и о разговору са њим послао опширан извјештај војном министру Србије. Том приликом капетан Мерсије рекао је генералу Јанковићу, у повјерењу, да се у француском министарству војном и министарству морнарице студира план за напад и освајање Которског залива и за даље акције у савјештву са црногорском војском. За ову операцију се очекује коначна одлука министра морнарице, који се из извјешних политичких обзира још уздржава. Даље, да ће се одред француске артиљерије који се већ налазио на Ловћену поново вратити у Црну Гору, ојачан са 1200 људи за послуживање топова и за остале радове око батерија које ће се допремити на Ловћен. Са одредом је требало да стигне из Француске за Црну Гору: 4 дугачка далекобојна маринска топа кал. 160 мм, 8—10 мерзера кал 220—270 мм, неколико хаубица система „Римајло“ кал. 150 мм, неколико пољских брзометних топова, неколико противавионских топова и 1—2 авиона.⁵⁸ „Према свему изгледа“ — каже генерал Јанковић — „да ће француска влада прихватити жељу Њ. В. Краља за заједничку акцију, бар у Далмацији, ако не даље кроз Херцеговину“. Генерал Јанковић се жали да му краљ Никола ништа о томе није говорио, чак му није казао ни да је капетан Мерсије био код њега, као ни циљ његове посјете, већ само толико да је Министарство војно тражило од њега да дозволи капетану да може извршити потребна снимања на Ловћену и околним положајима. Закључак генерала Јанковића своди се на то да краљ Никола није желио да он о плану сазна раније, него када то питање буде ријешено „и када се више не може мијењати но се мора приступити акцији и са једне и са друге стране“. Даље, Јанковић извјештава да краљ много не мари за операције у Босни,

⁵⁶ Дипломатски архив Секретаријата иностраних послова, Гавриловић — Министру ин. дјела телеграм бр. 29, 18/31. I 1915.

⁵⁷ Операције Ц. В. 268.

⁵⁸ АИИТ, ф. 349, Јанковић — министру војном Србије, бр. 1781, 31. I — 13. II 1915.

него да је његова „жива жеља“ операција према Боки и Херцеговини и да му „као узгред“ често наглашава да би се могло још трупa одузети од црногорске санџачке војске и довести их у рејон Никшића, ради евентуалног дјejства на означеним првацима.⁵⁹ Француски мајор Коне, заједно са начелником црногорске Врховне команде и заступником министра војног Ристом Поповићем, у времену од 1. до 3. марта 1915. године, извршио је инспекцију трупa Ловћенског одреда на Бојани, Куку и Крсцу. Два француска официра извршила су снимање Кука и Крса, као и других околних положаја.⁶⁰

Међутим, у марту се коначно одустало од слања експедиције у Црну Гору. Одред у Тулону је расформиран и његово људство послато је на фронт.⁶¹ Било је више разлога који су утицали на француске војне кругове да се одустане од слања војске у Црну Гору, али су преговори Антанте са Италијом и припреме експедиције на Дарданеле овакако најважнији у том погледу.

Ловћенски одред од 1. XI 1914. до 1. X 1915. године

По завршетку артиљеријске борбе 27. октобра па до краја 1914. на Ловћенском фронту није било ничег значајнијег. Аустроугарски авиони су с времена на вријеме летјели над црногорском територијом и бацали бомбе, нарочито на Бар. Тако су 1. децембра 1914, када је стигао један савезнички транспорт под Бар, бацили на пристаниште 18 бомби, али без штетних посљедица. Бомбе су бацали и касније.⁶² Авиони су бацали и пропагандни материјал. 12. новембра у два маха су бацили летке, којима су величали аустроугарске успјехе и војне обвезнике од 17 до 42 године старости са територије Паштровића, Спича, и Грбља позивали да се јаве на војну дужност, иначе ће бити сматрани војним бјегунцима и према њима ће се применивати војни кривични закон. Ове пријетње нијесу имале успјеха. Напротив — за војску дорасло становништво ових подручја добровољно се јављало у црногорску војску. Од ових добровољаца формиране су већ крајем августа 1914. године три добровољачке чете: Мајинска, Шишићка и Брајићка. Чете су ушле у састав Средњег одсјека.⁶³ Половином децембра штаб Ловћенског одреда, по жељи краљеве, прешао је у Будву, са чиме се сложила и Врховна команда.⁶⁴ Брод „Радецки“ напустио је 16. децембра Боку Которску и отплочио у главну ратну луку Пулу.⁶⁵

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ М. Мартиновић, 85.

⁶¹ Ревер.

⁶² Мартиновић, 61.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто, 74.

⁶⁵ Борба против ловћенских батерија, Ратник 1938/XII, 89.

Првих дана јануара 1915. године примијећено је на фронту Ловћенског одреда нешто јаче груписање непријатељских снага, а 7. јануара отворена је јача артиљеријска ватра, али до напада није дошло. Одред је 7. јануара 1915. године појачан са два батаљона, 2 митраљеза и 2 брзометна топа. Ове су јединице дошле из Нижшића, а ушле су у састав Деснокрилног одсјека.

У Одред је, од почетка рата до 15. II 1915. стигло 399 добровољаца, који су се прије доласка налазили на раду у иностранству, највише у Америци.⁶⁶

У току ноћи 1/2. марта 1915. упловило је у барску луку 5 непријатељских топовњаца, које су пристаниште и магацине тукле топовском и митраљеском ватром. Истовремено се искрцало и 40 војника са једним митраљезом, који су запалили магацин хране што се налазио на кеју. Црногорска артиљерија са Волујице са закашњењем је отворила ватру. Сва ова акција трајала је укупно 3/4 ч. Штета је била незнатна. Пожар на магацину локализован је чим су се бродови повукли. Том приликом је један торпилер повео краљеву јахту, која је убрзо потонула, вјероватно погођена од црногорске артиљерије. Црногорски батаљони, Мркојевићки и Улцињски, стигли су са закашњењем.⁶⁷

У Бар је упућен Горњозетски батаљон. Командант Одреда ставио је у дужност команданту Лијевокрилног одсјека бригадиру Ђуровићу да осигура ушће Бојане дијелом или цијелим Улцињским батаљоном, да обрати пажњу на могућност аустријског препада у предјелу ушћа Бојане и на морској обали. У случају крајње потребе, командант је за појачање барског одсјека могао употријебити и Горњозетски батаљон. На бојански сектор послано је нешто топсва. На овом сектору налазили су се батаљони: Улцињски, Барски, Мркојевићки (муслимански), Бјелогорски и Селачко-шестански, док је у резерви био Горњозетски батаљон. Сем артиљеријске борбе у октобру, Ловћенски одред није водио значајнијих борби, какве су имали Санџачка војска и Херцеговачки одред. Зато није имао ни већих губитака. Од почетка рата до краја априла 1915. године Одред је имао свега 120 погинулих, умрлих од рана и тешко рањених, што износи 1,4% његовог састава.⁶⁸ Због држања Италије, аустроугарска Врховна команда је крајем фебруара и почетком марта морала да ограничи активност авиона и ратне морнарице противу Црне Горе.⁶⁹ Због сигурности пловидбе на Бојани, по наређењу Врховне команде, око 2000 бораца Ловћенског одреда прешло је на лијеву обалу.⁷⁰ Они су касније узели учешћа у окупацији Скадра.

⁶⁶ Мартиновић, 77, 81.

⁶⁷ АИИТ, ф. 355, Јанковић — српској Врховној команди, пов. 649, 19. II — 2. III 1915.

⁶⁸ Мартиновић, 87—101.

⁶⁹ Велики рат Србије (ВРС), VIII/88.

⁷⁰ Исто, 105.

Пошто је намјеравала да у јулу предузме офанзиву, српска Врховна команда је захтијевала да се на рачун других одреда црногорска Санџачка војска ојача за операције у југоисточној Босни. Краљ Никола и црногорска влада нијесу радо прихватили овај захтјев, јер се то могло учинити само на рачун Херцеговачког и Ловћенског одреда, а за краља је главни оперативни циљ био баш на њиховом фронту — Бока Которска и Мостар. Краљ и влада плашили су се да аустроугарска војска не изврши јачи напад на ове одреде, јер они, због недовољно снага, не би били у могућности да спроче продор непријатеља према Цетињу и у унутрашњост Црне Горе.⁷¹ Српска Врховна команда, међутим, била је другог мишљења. Начелник штаба војвода Путник сматрао је да усљед промијењене политичке ситуације, изазване уласком Италије у рат, престаје потреба за задржавање јаким црногорских снага на западном фронту Црне Горе на рачун Санџачке војске, која је требало да кооперише са српском Ужичком војском. Црна Гора је по својој првобитној обавези била дужна да око 2/3 своје цјелокупне војске употријеби на сјеверозападном фронту, за заједничке операције са српском војском. Ово своје гледиште војвода Путник доставио је хитним телеграмом Јанковићу 1. VI 1915. године.⁷² Зато је донекле овом захтјеву војводе Путника удовољено. Врховна команда, уз сагласност краљеву, наредила је команданту Ловћенског одреда 19. јуна (О бр. 5367) да у састав Дринског одреда, и то под командом бригадира Ника Пејановића, упути Цуцки, Цеклинско-добарски, Љуботињски и Жандармеријски батаљон са 2 брдска топа и 2 митраљеза. Команданту је, даље, наређено да са остатком Одред заузме све положаје и да своје снаге распореди тако да одбије сваки непријатељски напад. Одашиљањем поменутих јединица, јачине 1.867 људи, бројно стање Ловћенског одреда свело се на 7.307 бораца. Командант Ловћенског одреда није се сложио с тим наређењем, па је шефа свог штаба одмах послао на Цетиње да Врховној команди објасни стање Одред и издјелствује да се то слабљење избјегне. Касније је и командант Одред лично ишао на Цетиње, са истим циљем. Међутим, батаљони су морали поћи на нови задатак, у састав Дринског одреда. Митраљеско одјељење, које је имало да пође са бригадиром Пејановићем, остало је и даље у саставу Ловћенског одреда. Ова бригада је отишла на одређено мјесто крајем јуна. По подацима које доноси Марко Мартиновић, дивизијар Јанко Вукотић је предложио да се за команданта новоформираног Дринског одреда постави књаз Петар. Но књаз Петар није хтио да прими ту дужност. У Ријеци Црнојевића, гдје је бригада била на одмору 2—3 дана, војска се бунила; тражила је одјеђу, па јој је и дата. Али је ипак дошло до тога да је краљ морао узети учешћа у сми-

⁷¹ Љубо Бакић, р. н.

⁷² АИИТ, ф. 353 Војвода Путник — генералу Јанковићу, 19. V — 1. VI 1915 — телеграм, врло хитно.

ривању војске, „која је на његов позив ријешила да отпутује“.⁷³ Највјероватнији разлог недисциплини која се испољила у свој бригади био је у племенској организацији црногорске војске, као и у традиционалном схватању вођења рата: Зашто да иду у други, кад већ имају „свој“ одред! Овакво схватање можда су подгријавале и присталице књаза Петра.

Обавјештајна служба црногорске Врховне команде располагала је у августу 1915. године подацима да непријатељ намјерава да са 30.000 људи нападне Ловћенски одред, „у циљу освајања теренског одсјека Крстац—Кук, те да би себи створио навалну базу за што бољу одбрану Боке Которске и Јадранског мора“. Црногорска Врховна команда ове вијести узела је озбиљно, па је поклонила пуну пажњу одбрани Ловћена. Начелник Врховне команде пуковник Пешић издао је 28. VIII 1915. опширну директиву команданту Ловћенског одреда о најцјелисходнијем начину одбране фронта. Према тој директиви, фронт Ловћенског одреда имао је бити подијељен на 5 одбрамбених одсјека, и то: I од Гомилице до Медвеђе рупе; II Медвеђа рупа — Крстац — Жањев до — Звјерињак; III Кук — Бабјак — Коловир — Голиш; IV Мирац — Прчја глава и V Козара врх — Тотин (Обзовица). По процјени пуковника Пешића, један од најважнијих и највјероватнијих праваца непријатељског напада био је са фронта Горажде — Марков до — Шкаљари на одсек Жањев до — Крстац. Осим овога правца, Пешић је узимао као могуће још два: Дуб — Мирац и, на фронту у Грбљу, једино Космач — Прчја глава, јер су сви остали нападни правци били тучени ватром са црногорских положаја Кук — Голиш. Дајући карактеристику сваког од ових праваца, Пешић је наглашавао да су сва три врло важна, „али ипак остаје као најважнији правац онај на Крстац“. Даље, пуковник Пешић даје детаљна упутства о томе какав треба да буде распоред црногорских снага, извиђање и обавјештавање.⁷⁴ Врховна команда је команданту Ловћенског одреда нарочито скренула пажњу на потребу утврђивања фронта. Неки писци оштро замјерају црногорској Врховној команди што није учинила ништа на утврђивању Ловћена, мада је то, с обзиром на топографски склоп земљишта, било лако изводљиво. Међутим, тако оштра примједба није на мјесту. У већ споменутој опширној директиви Врховне команде каже се да су у току године више пута издавата наређења да се положаји што боље утврде, да се подигну запречна средства и да се важнији правци „минирају и барикадирају“. На крају, Врховна команда каже „да нема шта више понављати, сем да ће сву одговорност сносити надлежне старјешине, пред Краљем Господарем и отацбином ако фортификација није коришћена до крајњих граница. У овако планинском терену једно утврђење, једна жица и линија замје-

⁷³ Мартиновић, 119—122.

⁷⁴ АИИТ, ф. 353 Врховна команда — команданту Ловћенског одреда, бр. 83, 28. VII — 10. VIII 1915.

њује читав батаљон војника.“ Врховна команда је у 11 напомена дала детаљна упутства о изради утврђења.⁷⁵

Из каснијих наређења види се да упутства о утврђивању Ловћена нијесу била спроведена у дјело. У првој половини септембра 1915. године Врховна команда је поново скренула пажњу команданту Ловћенског одреда да најенергичније настоји да се положаји што боље утврде и да се важни правци снабдију за пречним средствима и минирају. Жица за утврђивање стајала је мјесецима на Крсцу неупотријебљена.⁷⁶

Међутим, и поред издатих наредби, Ловћенски фронт није утврђен. Разлог томе је у неизвршењу наредби Врховне команде од стране команданта Ловћенског одреда и старјешина уопште. Неизвршење наредби, по нашем мишљењу, произилази из немарности штаба Ловћенског одреда и конзервативног гледања на утврђивање. Ради бољег разумијевања овог питања навешћемо изјаве двојице тада одговорних функционера у црногорској влади и војсци. Ондашњи министар унутрашњих послова Ристо Поповић забиљежио је у свом Дневнику 29. I 1916. ово:

„Нијесам у своје вријеме забиљежио, сада се сјетих размишљајући о паду Ловћена једне сцене и није згоре да је забиљежим, да се види колико је краљ и његов војсковођа познавао Црногорце. Бијаше негдје прошлог пролећа, прије поласка Митра Мартиновића у Русију, наредила Врховна команда у спорузуму са мношћом као заступником министра војног, да се жицом утврди Крстац и Ловћен. Чуо за то добри Господар и по наговору Митрову сургум на мене, како ће то рђаво упливисати на Црногорце, како они неће да се шанче и како то убија вјеру код њих да ће напријед ићи, а према томе изгледа да ће се ту бранити. Ето му сада резултати.“⁷⁷

Крајем јануара 1916. године дописник листа „Боснише Пост“ Штајнхарт водио је на Цетињу са дивизијаром Митром Мартиновићем разговор о разним питањима, па и о операцијама на Ловћену. Том приликом дивизијар Мартиновић је рекао да је по свом повратку из Русије уочио да је за одбрану Ловћена било мало што учињено и да је о томе разговарао са начелником Врховне команде пуковником Пешићем; Пешић му је рекао да је он са своје стране више пута издавао наредбе да се утврђења морају изградити на Ловћену. По мишљењу дивизијара Мартиновића, слабо војничко образовање команданта Ловћенског одреда главни је разлог што нијесу изграђена та утврђења.⁷⁸

Седмог септембра аустроугарска артиљерија је на положају код Грбља отворила јаку ватру и запалила више кућа. Истог дана непријатељ је, под заштитом артиљеријске ватре, извршио

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто. Пешић — команданту Одред, Пов. 97, 5/18. IX 1915.

⁷⁷ АИИТ, ф. 330, Р. Поповић, Дневник.

⁷⁸ *Bosnische Post*, № 28, 5. II 1916.

и напад, али је одбијен. Врховна команда оцијенила је ту појечану артиљеријску ватру као демонстрацију непријатеља да би црногорске снаге трошиле артиљеријску муницију, у којој су много оскудијевале. Начелник Врховне команде је у септембру 1915. године скренуо команданту Ловћенског одреда пажњу да се располаже са мало артиљеријске муниције и да се она не може добити са друге стране, па ју је зато потребно штедјети. Пошто је црногорска артиљерија била неупоредиво слабија од непријатељске, по броју, калибру и моделу, пуковник Пешић је наредио да се апсолутно избјегава борба са непријатељском артиљеријом и да се артиљерија Ловћенског одреда сва ангажује против непријатељске пјешадије — ако ова предузме главни напад.⁷⁹

Ријечко-цуцка бригада је половином септембра 1915. године поново враћена у састав Ловћенског одреда.⁸⁰

Јединице Ловћенског одреда биле су, као и остале, подложне субјективним слабостима, које су умањивале његов борбени ефекат. Извори тих слабости били су у несавременој војној организацији црногорске војске. Она је била формирана на територијално-племенској основи, била је војнички слабо обучена, а располагала је слабом материјалном спремом. Уз то су дошли и предратни политички сукоби, који су настављени и током рата. Недисциплина, самовоља, суревњивост (лична или племенска), ривалство међу официрима и сл. — све су то биле честе појаве у Одреду. Ове слабости нарочито су се увећавале крајем 1915. године, када је српска војска одступала кроз Црну Гору. Ни криза црногорске владе, крајем децембра 1915. године, није остала без негативних посљедица на трупе Ловћенског одреда, јер су оне биле најближе Цетињу. Ондашњи командир Марко Мартиновић, на служби у штабу Ловћенског одреда, пише да примјери непослушности, нереди и дрскости нијесу били ријетки у црногорској војсци. „Све су то мане сваке народне војске, па и црногорске“.⁸¹ У септембру 1915. самовољно је напустило положај 860 војника Зетске бригаде.⁸² У војсци је било пропаганде из разних побуда. Марко Мартиновић у свом Дневнику каже да је 25. јуна министар унутрашњих послова Ристо Поповић питао (бр. 123) да ли се у којој јединици налази Јован Ђоновић. Одговорено му је да је именовани у Србији, а да се Михаило (вјероватно његов брат) налази у батерији капетана Абрамовића. „Ово је било у вези неких агитација у војсци против стања у земљи а у корист

⁷⁹ АИИТ, ф. 353, Пешић — командантима одреда, Пов. 100 9/22. IX 1915.

⁸⁰ Мирослав Божовић, р. н. Слободна мисао бр. 4, 30. I 1938.

⁸¹ Мартиновић, 122.

⁸² АИИТ, ф. 44, Пешић — српској Врховној команди, пов. 1485,9/21. IX 1915.

неке друге државе“.⁸³ Командант Ријечке бригаде бригадир Нико Пејановић жалио се министру војном у љето 1915. на јаку пропаганду у Бригади за уједињење, али да није успио пронаћи главне колосође. Он је био одредио и своје повјерљиве људе да мотре ко шири ту пропаганду.⁸⁴ Нарочито мучан утисак створиле су код трупа Ловћенског одреда протурене вијести да Црна Гора односно краљ Никола има са Аустро-Угарском неки одраније склопљени тајни споразум. Те су вијести ширене нарочито по окупацији Скадра од стране црногорске војске, као и након састанка команданта Одрета књаза Петра са бившим аустроугарским војним аташеом на Цетињу мајором Хубком, до кога је дошло 11. VI 1915. у селу Лазаревићима, сјеверозападно од Будве.⁸⁵ То убјеђење било је укоријењено код трупа овог одреда, много више него код осталих одреда. Клима на фронту Ловћенског одреда била је веома погодна за ширење непријатељске пропаганде и дезинформација. Штаб одреда и старјешине уопште нијесу ништа предузимали за њено сузбијање. Одсуство савезничке помоћи и релативно мирно стање на фронту одреда узимани су као доказ да тај тајни споразум између црногорског двора и Аустро-Угарске збиља постоји. Говорећи о разним негативним појавама у црногорској војсци, пуковник Пешић у једном извјештају српској Врховној команди између осталог каже:

„Морал је код војске и народа сасвим пао, тако да су старјешине изгубиле вјеру у своје јединице и војници јавно говоре, да ће напустити положаје, ако држава не осигура њихове фамилије од глади. Узрок овом је тај, што је маса увјерена да постоји тајни уговор са Аустро-Угарском... Зашто узалудно сједети на граници, кад нас непријатељ неће напасти“.⁸⁶

Не може се прихватити гледиште оних који сматрају да су све појаве недисциплине и нарушавања субординације у војсци дјело присталица уједињења са Србијом.⁸⁷ Разлози свему томе су много дубљи. Свакако да је и аустроугарска пропаганда томе много допринијела. Већ смо указали да је Аустро-Угарска имала јак обавјештајни центар у Котору. За сво вријеме постојања Одрета, аустроугарска обавјештајна служба имала је тачан увид у све његове радње и промјене. То јој није било тешко постићи. Црногорци нијесу много пазили да сачувају тајну, па су се и најповјерљивије одлуке одмах нашле на улици.⁸⁸ Ондашњи капе-

⁸³ Мартиновић, 121.

⁸⁴ АИИТ, ф. 82 — Пејановић — министру војном, августа 1915. године.

⁸⁵ У овом раду неће бити говора о састанку књаза Петра са Хубком.

⁸⁶ АИИТ, ф. 44, Пешић — српској Врховној команди, псв. 1485, 9/22. IX 1915.

⁸⁷ Нарочито су последице уједињења 1918. „зеленаши“, а нарочито они у емиграцији, окривљивали присталице уједињења и „клубаше“ да су они у току рата вршили пропаганду у корист уједињења са Србијом и тиме дезорганизовали црногорску војску.

⁸⁸ Марко Мартиновић у свом дневнику на више мјеста доноси податке о шпијунажи.

тан црногорске војске Миро Божовић, који се налазио на служби у Врховној команди, наводи због чега је послат из Врховне команде у штаб десне колоне на Његуше, према ономе што му је саопштио начелник штаба Врховне команде пуковник Пешић крајем новембра 1915. године:

„На Његушима се отворено говори како је бесциљно да Црна Гора наставља даљу борбу против Аустрије и да је једини спас у тражењу мира. Бригадир Милутин Вукотић некако је неактиван. Због тога је влада захтијевала његову смјену. На синоћној владиној сједници код краља, којој сам и ја присуствовао, ријешено је да се бригадир Вукотић не смијени, већ да се код њега пошаље један официр који ће чувати његов углед и радити. Тај избор је синоћ пао на вас. Треба да сте више но задовољни таквим избором. Сјутра у 8 сати пођите код краља и он ће вама дати писмо за бригадира Вукотића. Сваки важнији извјештај и релацију коју будете достављали команданту одреда достављајте у исто вријеме и Врховној команди“.⁸⁹

Један припадник Ловћенског одреда у свом дневнику пише следеће:

„Агенти су били двојаки: једни су били просто оруђе непријатеља, можда несвјесно или као плаћеници, а други као антидинастичари, мислили су да својим радом користе општу ствар, али плод њиховог рада није био ни издалека онакав, какав су они жељели и мислили да буде. Њихова је агитација само користила непријатељу. Мора се признати да је рад ових посљедњих унио у народ једну идеју чије је остварење у будућности и која сваком даном све више расте и јача. Агентима иду на руку и саме прилике и несавјестан рад владе и појединих команди. Састанак књаза Петра са Хубком дао је повода разним причама, а улазак војске у Скадар утврди међу војницима раније проијете гласине да ће нам се дати Скадар ако предамо Ловћен.“⁹⁰

Ловћенски одред од 1. X 1915. до 6. I 1916.

Припреме аустроугарске Врховне команде за освајање Ловћена

Према извјештају команданта Ловћенског одреда од 18. септембра 1915. године, Одред је посједао и бранио фронт од Високе горе у Цуцама преко Његуша и Грбља код мора на правцу Прчје главе и одатле обалом морском до ушћа Бојане. Штаб одреда био је у селу званом Пријелази, близу Будве. Јединице Одреда биле су распоређене овако:

— Деснокрилни одсек бранио је дио фронта од Високе горе преко Цуца, Његуша, Крсца, Кука, Мирца, дио Грбља до кол-

⁸⁹ Миро Божовић, р. н., Слободна мисао, бр. 19, 22. V 1938.

⁹⁰ АИИТ, ф. 441, Љубомир Булатовић, Дневник I.

ског пута Котор — Будва. Јединице у његовом саставу биле су овако распоређене: 1) Катунска бригада јачине 3 батаљона (1.746 бораца) и 4 митраљеза бранила је дио фронта од Високе горе до пролаза изнад села Мирца. Штаб бригаде, који је у исто вријеме био и штаб одсјека, био је у Његушима. 2) Зетска бригада јачине 3 батаљона (1.774 борца) и 2 митраљеза посједала је и бранила дио фронта од Трољезе до колског пута Будва—Котор у Грбљу. Штаб бригаде био је у селу Братешћима;

— Лијевокрилни одсјек заузимао је дио фронта од колског пута Будва — Котор до мора, а одатле морском обалом до ушћа Бојане. Штаб одсјека био је у селу зв. Каваче. У саставу овог одсјека налазила се Црмничко-приморска бригада јачине 4 батаљона (1.490 бораца) и 5 митраљеза, која је бранила дио фронта од пута Будва — Котор око Прчије главе до мора. Штаб бригаде био је у селу Кубасима. Означена линија фронта била је прва линија одбране Црмничко-приморске бригаде. Позади те прве линије биле су назначене још двије линије одбране. Ријечка бригада јачине 3 батаљона била је назначена као резерва Ловћенског одреда. Штаб бригаде се налазио на Ловћену, на положају Кук. Њени батаљони били су размјештени на Ловћену, у близини Кука, и то: а) Љуботињски батаљон (450 бораца) у Вучјем долу; б) Цеклинско-добрски батаљон (320 бораца) на Бостуру и в) Цеклински батаљон (532 борца) у Доловима. Осталих 5 батаљона, од којих 3 муслиманска, било је распоређено по одјељењима дуж морске обале до ушћа ријеке Бојане — за осматрање кретања непријатељских бродова и спречавање евентуалног искрцавања непријатеља. Артиљерија Ловћенског одреда налазила се углавном на положајима Кук и Крстац.

Према томе, снага Ловћенског одреда на фронту од Грахова до мора износила је 7.114 бораца, 38 топова и 11 митраљеза.

Овакав је распоред Ловћенски одред задржао углавном до 5. I 1916. Почетком новембра 1915. године учињене су измјене само утолико, што је Катунска бригада на десном крилу продужила свој фронт од Високе горе до Плоче Граховске, а на лијевом крилу га скратила до потока Звјерињака. Простор између Которске и Зетске бригаде потпунила је Ријечка бригада.⁹¹

Врховна команда ојачала је 30. XI 1915. Ловћенски одред са 20 митраљеза система „колт“. Четрнаест митраљеза додијелено је сектору у Доњем Грбљу и Жупи, а шест деснокрилном

⁹¹ Миро Божовић, р. н. Слободна мисао, бр. 10, 13. III 1938, бр. 11, 20. III 1938.

одсјеку на Његушима. Одред је задржао и 13 митраљеза система „максим“ и „гатлинка“.^{19а}

Командант аустроугарских трупа у Босни, Херцеговини и Далмацији генерал Саркотић, који је на тој дужности замијенио генерала Оскара Потјорека, од првог дана је своју пажњу управио на освајање Ловћена. Освајање Ловћена имало је за аустројску монархију веома велику важност: прво, обезбиједила би се лука Бока и сигурност тамошњих поморских снага; друго, то би било и од знатног утицаја на војнички и политички положај Монархије на јужном Јадрану. По уласку Италије у рат, у штабу генерала Саркотића је израђен и план за напад на Ловћен и Црну Гору уопште. Међутим, план није усвојио начелник аустроугарске Врховне команде генерал Фон Хецендорф.⁹² За такву одлуку он је у љето 1915. године имао више разлога. Напад на Ловћен изискивао је темељитију припрему и ангажовање јаких, добро опремљених и за планинско ратовање обучених војних снага, које су Аустро-Угарској биле и те како потребне на другим фронтovima. Ловћенски фронт био је тада за аустроугарску Врховну команду од другостепеног значаја у односу на српски, па је главно рјешење зависило од ситуације на српском фронту. Тек повољно напредовање Макензенове офанзиве у Србији, а нарочито догађаји у Санцаку, омогућили су да се поближе приступи разматрању питања о освајању Ловћена. Такав предлог био је поднијет почетком новембра 1915. године, од стране команде 47. пјешадијске дивизије у Боки, но се он ипак није могао тада усвојити, јер за то није било расположивих снага.⁹³ Одлука за напад на Ловћен доћи ће тек онда када српска војска буде коначно одбачена на црногорску територију.

Двадесет трећег новембра 1915. шеф аустроугарске Врховне команде Конрад фон Хецендорф обавијестио је команду ратне луке у Херцег-Новом и команданта пјешадије Саркотића да су Црногорци због притиска III армије у Санцаку принуђени да са херцеговачко-далматинског фронта пребацују своје трупе на сјевер. Хецендорф је сматрао да се та повољна околност може искористити на тај начин „да се из Боке предузме што је више могуће изненада напад, те да се заузме подручје Ловћена“. Као

^{19а} Мартиновић, Дневник 188. — Ови митраљези су модел 1914. године; набављени су у Француској и допремљени у Црну Гору септембра 1915. године. Тако је Ловћенски одред за вријеме ловћенске операције 8—11. јануара 1916. године имао 33 митраљеза, а не 11 како се то истиче. Види ВРС књ. 14/4. У досад објављеним радовима на овај се број митраљеза није обраћала пажња, па се зато Врховној команди оштро замјера што није додијелила више митраљеза Ловћенском одреду, него само 11. — Види: М. Зеленика, Рат Србије и Црне Горе 1915. године, стр. 478, Операције Ц. В., стр. 429.

⁹² Karl Friedrich Novak, Weg zur der Katastrophe 1926, XXXI.

⁹³ Саркотић; Lovćenaktion K. U. K. Kriegsarchiv, Bibliothek Verffast in Sarajevo in november 1916. — обр. 18287 од 23. XI 1915. обр. 7246 од 25. XI 1915 (даље: Саркотић).

појачање, Врховна команда за ту операцију ставила би команданту ратне луке једну пјешадијску ландштурмску бригаду, двије мерзерске батерије калибра 305 мм и, евентуално, једну хаубицу калибра 420 мм, а за осматрање — једну авијатичарску чету. Хецендорф је од команданта ратне луке у Херцег-Новом затражио да своје мишљење достави непосредно Врховној команди и командујућем генералу у Босни и Херцеговини, када би се та операција могла извршити и да ли би се са намијењеним појачањима могао постићи успјех, односно, колико би снага још било потребно да би тај успјех био сигуран.^{93а} План о заузећу Ловћена је већ 25. новембра добио реалну форму. Генерал Саркотић је посјетио Херцег-Нови и заједно са командантом 47. пјешадијске дивизије генералом Виктором Вебером, који је истовремено био и командант ратне луке, разматрао могућност заузимања Ловћена. Вебер и Саркотић доставили су своја мишљења Врховној команди 25. XI 1915. Вебер је јавио да се према извјештајима које је прикупила команда 47. пјешадијске дивизије у предјелу Ловћена налази 12—16 црногорских батаљона са око 6.000—8.000, а према једном извјештају од 8. новембра чак и са 10.000 људи. О повлачењу црногорских јединица са Ловћенског фронта није стигао ниједан извјештај, нити је нешто слично примијењено. Према томе, команда 47. дивизије била је мишљења да би се за извођење напада на Ловћен јединице у Боки морале појачати са 10 батаљона способних и опремљених за планинско ратовање. У случају да се утврди да се Црногорци ослабили своје снаге на ловћенским положајима, била би довољна и половина тражених снага. За најповољније вријеме за отпочињање операција Вебер је сматрао оно када III армија буде продрла према сјеверној граници старе Црне Горе, али с обзиром на климатске услове — тражио је да операције отпочну што је могуће прије.⁹⁴

Према мишљењу генерала Саркотића, напад на Ловћен био је могуће извести директно и индиректно. Директно заузимање Ловћена било је могуће фронталним нападом преко Мирца и обухватима преко Вјетреног млина. Индиректно заузимање било је могуће наступањем јаких снага из Херцег-Новог, Требиња и Билеће ка Никшићу, што би имало за посљедицу, како каже Саркотић, одвођење црногорских снага са Ловћенског фронта, а то би омогућило директан пренапад са слабијим брдским трупама. За директни напад биле су потребне двије брдске бригаде, а за операције ка Никшићу више њих.⁹⁵

Сјутрадан, 26. новембра, Саркотић је од Врховне команде добио упутство према коме освајање Ловћена има бити прије свега локална акција, те према томе изостаје једна далекосежна обухватна операција преко Никшића. Врховна команда се одлу-

^{93а} Велики рат Србије (ВРС) књ. 13, II, 10, обр. 18287.

⁹⁴ Саркотић, р. цн.

⁹⁵ ВРС, књ. 13, 54.

чила за директан напад једним ударом, и то правцем са просто-ра Котора преко Крсца, који би био потпомогнут ближним обухватним покретима преко Мирца са једне и Великих Залаза са друге стране. Нападу би претходила снажна артиљеријска ватра, која би била тако ефикасна да противник не би могао пружити озбиљнији отпор пјешадијским снагама које би затим прешле у напад и уз подршку артиљерије продирале ка Цетињу. За остварење ове замисли Врховна команда би као допуну додијелила: једну хаубицу кал. 420 мм, са дометом од преко 12 км, чији је поједини метак тежак 1.000 кг; три мерзерске батерије кал. 305 мм, чији је домет 9 км, а тежина зрна 400 кг; шест хаубичких батерија кал. 150 мм, међу којима, вјероватно, најмање двије батерије са дометом од 8 км и двије модерне топовске батерије кал. 100 мм, домета 12 км. У обзир је долазило и садјејство ватром покретне тешке артиљерије ратне луке и тамошње флоте. За извођење пјешадијског напада Врховна команда је намјеровала да пребаци у Боку, осим групе пуковника Цубера (4 бат. и 1 брд. бат.), још и ландштурмске бригаде генерала Штрајта и генерала Шиса (мјешовите брдске опреме) — укупно 9 батаљона и 4 брдске батерије. Ове бригаде већ су биле опробане у борбама под тешким условима, и то у рату против Србије. Брдске бригаде нијесу се могле додијелити, па је Врховна команда предложила да се предузму сопствене мјере да се трупе које су се већ од раније налазиле у Боки размијене са дијеловима новододијелиених јединица и ове употрејебе за операцију.⁹⁶

Генерал Саркотић је систематски студирао план напада на Ловћен. Он се 28. новембра поново обраћа команди ратне луке Бока Которска и команди тврђаве Требиње, тражећи њихово мишљење о начину извођења операције против Ловћена. Команда 47. пјешадијске дивизије доставила је свој план 30. XI 1915. године. По њему, напад на Ловћен имао би се извршити са главном снагом (14 батаљона и цјелокупна брдска артиљерија) из Грбља за 5 дана у простору јужно и југоисточно од ловћенског врха; одатле се имало наступати на висове источно од Ловћена; једна помоћна група (4 батаљона и једна брдска батерија) имала би прије овог напада да избије на граничне висове на простору Ораховца и Вељег Села, а потом на исти начин надирати преко Крсца и Његуша на висове источно од Ловћена; операције из простора Грахово—Леденице преко Чекања, команда 47. дивизије није сматрала цјелисходним. — Супротно овоме, команда тврђаве Требиње у свом извјештају од 1. децембра 1915. године изразила је мишљење да операције из простора Грахово—Леденице имају највише изгледа на успјех, јер се са Чекања Ловћен напада с леђа.

Другог децембра Саркотић је поднио Врховној команди извјештај са мишљењима команданта ратне луке и команданта

⁹⁶ Саркотић, обр. 18417 од 26. XI 1915.

трупа у Требињу. По Саркотићевом мишљењу, главни напад на Ловћен имао би се извршити из Грбља, у правцу највећег врха на Ловћену, а споредни напад на висораван Ораховац, а потом у јужном правцу преко Вељег врха и Залаза.⁹⁷

Убрзо је, међутим, Хецендорф изменио свој план напада на Ловћен, који је раније више замишљао као локалну акцију. Крајем новембра 1915. године била је сазрела одлука да се операције морају наставити противу Црне Горе и Албаније, и то са пуним ангажовањем свих снага које су се налазиле на сјевероисточном и сјеверозападном фронту Црне Горе. Црну Гору треба, што је могуће прије, напасти са три стране, с тим да главни удар буде изведен на правцу Котор—Ловћен—Цетиње—Подгорица.

За доношење овакве одлуке Хецендорф је имао више разлога. Усљед теренских тешкоћа, рђавих путева и зимског доба, као и усљед великог одстојања од железничких станица, ефикасност операција III армије из Новопазарског санџака ка Црној Гори била би доведена у питање. На овом правцу могле су се употријебити само ограничене снаге, које не би биле у стању да покоре Црну Гору. Бока Которска, која је са позадином везана морским саобраћајем и железницом и у којој је Котор од пријестонице Црне Горе удаљен око 40 км, пружала је повољне могућности да се у њу пренесе тежиште операција према Црној Гори и Сјеверној Албанији. Правац Котор—Ловћен—Цетиње—Подгорица, као Котор—Скадар, за двије трећине је краћи од правца из Новопазарског санџака, а уз то — саобраћајне везе су биле много боље, а климатски услови много повољнији. Аустроугарска Врховна команда узимала је као могућност да савезници, а нарочито Италијани, могу ојачати црногорски фронт и тиме компромитовати цио подухват, па је и то, поред осталог, утицало да се операције против Црне Горе што прије отпочну.

Аустроугарска Врховна команда донијела је 3. децембра 1915. одлуку да би се напад на Ловћен могао извршити 20. децембра.⁹⁸

Посљедњих дана новембра Врховна команда почела је спроводити у дјело свој план. Бригаде Шис и Штрајт, које су повучене из рејона планине Јавора и Мучња у Чачак, добиле су 29. новембра заповијест да маршују за Вишеград, гдје су 12. децембра својим посљедњим трупима приспјеле и одмах укрцане у возове, у циљу транспортовања за Херцег-Нови. Осим бригада Шис и Штрајт, укрцаване су на разним железничким станицама у источној Босни бригаде које су претходно биле повучене са сјевероисточног црногорског фронта, и то: бригада Цубер, ојачана са два батаљона, новоформирана бригада потпуковника Ле-

⁹⁷ Саркотић, обр. 376 28. XI 1915; обр. 2650, 30. XI 1915; обр. 7589, 2. XII 1915.

⁹⁸ ÖULK, III 570/71.

ринца и тврђавска бригада пуковника Доминића.⁹⁹ Аустроугарска Врховна команда рачунала је са могућношћу да на Ловћену интервенишу и српске трупе које су се тада налазиле у повлачењу преко Црне Горе. Плашећи се тога, она је ријешила да појача снаге одређене за напад на Ловћен. Осмог децембра Хецендорф је команданту групе армија Макензену предочио да су му за операције на западном црногорском фронту потребни: 20. ландштурмска бригада, штаб XIX корпуса и штаб генерала Сорсића. Штаб XIX корпуса кренуо је 9. децембра, а штаб Сорсића два дана доцније.¹⁰⁰ Саркотић је упутио у Боку и Мобилну тврђавску бригаду Колеруса. Тако је укупан број пјешадијских батаљона одређених за напад на Ловћен износио 28.¹⁰¹

Међутим, због оптерећености жељезница уског колосијека, предвиђене трупе за операцију на Ловћенском фронту нијесу могле бити превезене до 20. децембра, па је Саркотић 11. децембра ријешио да напад одложи за рок између 1. и 10. јануара 1916. Командант III армије генерал Кевеш са задовољством је прихватио ову одлуку. До тога рока III армија је требало да врши сталан напад на снаге црногорске Санџачке војске на сјевероисточном фронту Црне Горе.¹⁰² Снаге одређене за напад на Ловћен стављене су под команду команданта XIX корпуса генерала Тролмана, док су снаге на Херцеговачком фронту биле под командом генерала Брауна.¹⁰³

Црногорској Врховној команди нијесу могле остати незапажене припреме аустријанске војске у Боки Которској. Она је располагала поузданим подацима о припреми аустроугарских снага за предстојећи напад на Ловћенски фронт. Ти подаци су прикупљани од повјереника у Боки, путем извиђања испред фронта или у позадини непријатеља као и осматрањем с Ловћена. У првој половини новембра Врховна команда је имала обавјештење да се аустријска војска појачава у Боки, да је приспјело 60 аутомобила са по 40 војника. На то је скренула пажњу и команданту Ловћенског одреда, и предочила му да би та снага могла једне ноћи бити упућена преко Крсца и Његуша, или преко Грбља и Будве. Зато му је наредила да на оба правца поруши све мостове и да путеве на неколико мјеста минама разруши, како непријатељ не би могао употријебити аутомобиле, те да се тако омогући изненађење.¹⁰⁴

Врховна команда је у свим својим директивама и диспозицијама команданту Ловћенског одреда стално обраћала пажњу

⁹⁹ Исто, 571.

¹⁰⁰ Исто, 573.

¹⁰¹ Саркотић, обр. 8038 од 10. XII 1915.

¹⁰² OULK, III/575.

¹⁰³ Саркотић, обр. 18961, 10. XII 1915.

¹⁰⁴ Миро Вожовић, н. д., Слободна мисао бр. 16, 1. V 1938.

да је на цијелом његовом фронту најважнији правац који води преко десног одсјека Крстац—Валишта.¹⁰⁵

Начелник штаба црногорске Врховне команде пуковник Пешић обавијестио је српску Врховну команду 7. децембра о концентрацији непријатељских трупа у Боки за напад на Ловћенски и Херцеговачки фронт са циљем освајања Никшића и Скадра. У извјештају, пуковник Пешић јавља: „Распоред црногорске војске данас је такав, да ће она моћи сигурно дуго се бранити и противу много надмоћнијег непријатеља, али за сваку сигурност држим, да би било добро оставити једну нашу (српску — прим. Н. Р.) дивизију, са довољном брдском артиљеријом и митраљезима, у околини Подгорице, као општу резерву за Ловћен, Грахово и Скадар. Ова дивизија може се хранити дотурањем хране из Медове, и месним средствима куповином за готов новац“.¹⁰⁶ Делегат српске Врховне команде на Цетињу генерал Божа Јанковић извјештава 8. децембра да се на фронту Ловћенског одреда осјећа већи покрет трупа и пренос материјала из Боке на одсјек према Крсцу и Грбљу.¹⁰⁷ Црногорска Врховна команда је своју претпоставку да ће непријатељ напасти на десно крило ловћенске одбране засновала на чињеници што он зна да је главна снага Ловћенског одреда груписана у Грбљу, као и то да је гро артиљерије концентрисан на Куку и Крсцу и да ће стога напасти правцем преко Драгоми-дола—Убала ка Даниловграду или Цетињу, „да обиђе и изманеврује јаке положаје Крстац—Ловћен—Прчија глава, који су са фронта врло јаки“.¹⁰⁸ Пошто на том одсјеку није било урађено готово ништа на утврђивању, то је Врховна команда команданту Одреда наредила да на тај дио фронта упути једног способног официра за утврђивање. Зато је у децембру на Његуше дошла и половина једне инжењеријске чете српске војске са капетаном Недељковићем, у циљу утврђивања положаја на Ловћену. Један официр и 50 војника ове получете упућен је на Крстац, а 1 официр и 50 војника на Ловћен.¹⁰⁹ Изгледа да ова получета није могла готово ништа користити утврђивању, због стања у коме је била, као и због каменитог терена, јер су се озбиљни радови могли вршити само помоћу мина, и то ноћу, јер то дању није дозвољавала непријатељска артиљерија.¹¹⁰ Како изгледа, ипак се нешто радило у том правцу. Команданту Ловћенског одреда Пешић 9. децембра наређује да се дрвено коље замијени гвозденим, „кога има у изобиљу на Виру и Ријеци“. Капетан Новаковић извршио је преглед утврђења артиљеријског сектора на Крсцу и нашао да су она „добро утврђена у онолико колико дозвољава карактер по-

¹⁰⁵ Записи 1937, књ. XVII, 118.

¹⁰⁶ ВРС, књ. 13/220 обр. 7532.

¹⁰⁷ Исто, књ. 13/223 обр. 1963.

¹⁰⁸ Записи 1937, књ. XVIII, 118.

¹⁰⁹ М. Божовић, р. н., Слободна мисао 17, 18. V 1938.

¹¹⁰ Мартиновић, 195 и 196.

зиција на којима су топови смјештени“; но ипак, старјешинама је наредио да се утврђења ојачају, како би се што боље заштитила послуга на топовима.¹¹¹ Врховна команда је 23. децембра 1915. године (бр. 7829) поново, „последњи пут“, наредила да се израде вјештачке препреке на сектору десног одсјека и одредила која јединица има које мјесто утврдити и посјести.¹¹²

На фронту Ловћенског одреда у децембру је вршена јака извиђачка дјелатност, а повремено су Аустријанци отварали јаку артиљеријску ватру са форова и ратних бродова, понекад комбиновану са мањим пјешадијским нападима. Авиони су често извиђали положаје и унутрашњост Црне Горе, коју су понекад и бомбардовали. Флота је крстарила црногорском обалом.

Операције аустроугарске војске против Црне Горе повјерене су команданту III армије генералу Кевешу. Послије изласка III армије из састава Макензенове групе армија, 20. децембра 1915. године, Кевеш је добио општи задатак да „нападне непријатељске трупе које се налазе у Црној Гори и Сјеверној Албанији, наступајући јужним крилом преко Призрена ка Скадру“. Сходно овом наређењу, Кевеш је 24. децембра 1915. године издао своју основну директиву за напад на Црну Гору. Том директивом он је команданту аустроугарских трупа у Боки и Херцеговини одредио сљедећи задатак:

„Командујући генерал заузеће главнином својих снага из Боке и Кривошија линију Вирпазар—Подгорица; као увод у ову офанзиву има да се изврши посједање области Ловћена према за то издатим специјалним директивама Врховне команде“.¹¹³

Аустријске трупе почињу да испољавају већу активност на десном одсјеку ловћенске одбране. Њихова артиљерија отворила је 23. децембра јаку ватру на положаје Ловћенског одреда на Малој и Великој Ратковој гори (к. 1049). У ноћи 23/24. децембра јаче снаге непријатеља посјеле су ове положаје и простор до Обитног ждријела и отпочеле да се на њима утврђују. Команданту Његушко-ћеклићког батаљона одмах је наређено да у току ноћи 24/25. децембра изврши противнапад и протјера непријатеља. Командант је поступио према наређењу: извршио је противнапад са 2 чете и вратио изгубљени положај. Заробљено је 9 непријатељских војника — граничних ловаца и нешто пионирског алата. Према исказу заробљеника, на Ратковој гори налазило се 250 војника.¹¹⁴

Аустроугарска артиљерија је 27. децембра ујутру из форова Тарабоша и Врмца и с положаја Вељег врха отворила јаку

¹¹¹ Ристо Драгићевић, Ловћенски одред у првом свјетском рату, Историјски записи, 1950, књ. VI, 411. — Драгићевић доноси неке податке о раду Одреда за септембар—децембар 1915.

¹¹² Мартиновић, 198.

¹¹³ Зеленика, Рат Србије и Црне Горе 1915, Београд 1954, 468.

¹¹⁴ Мартиновић, 200/201, Операције Ц. В. 416/17, ВРС, књ. 13, 395, обр. 2178.

ватру на одсјек Раткове горе (к. 1049) и сусједних положаја. То артиљеријско дјејство појачано је ватром са једног ратног брода из Пераста. Уз снажну артиљеријску подршку, дијелови групе Лотшпајх извршили су напад на Раткову гору, али су одбијени од стране Његушко-ћеклићког батаљона. Командант Деснокрилног одсјека упутио је батаљону појачања, па се на Ратковој гори нашло 7 чета са митраљезима. Тога дана нападачева артиљерија испалила је 2.000 граната из топова великог калибра. Црногорска артиљерија испалила је око 100 метака. Аустријски губици нијесу познати, а црногорски су били минимални. Сјутрадан је група Лотшпајх, уз јаку подршку артиљерије, продужила напад на Раткову гору. Командант Његушко-ћеклићког батаљона (поручник Бећир) тражио је од команданта Деснокрилног одсјека да му се хитно пошаље у помоћ један батаљон. Командант одсјека наредио је на то команданту Цуцког батаљона да енергично нападне непријатеља преко Обитног ждријела, — увјерен да су ова два батаљона довољна за одбрану Раткове горе. Међутим, око 13 часова црногорске јединице су се повукле са Раткове горе. Његушко-ћеклићки батаљон имао је 5 погинулих и 22 рањена. На Радовљевом врху уништен је и један црногорски топ. Аустроугарска артиљерија била је у великој надмоћности. Она је у току тродневне борбе избацила преко 3.000 зрна. Намјера команданта колоне да у току ноћи 28. децембра изврши противнапад и претоме Раткову гору није могла бити остварена, па су Аустријанци на заузетим положајима остали све до почетка великог напада на Ловћен. Напад на Раткову гору био је демонстративног карактера, с циљем да се на десном одсјеку Ловћенског одреда вежу јаче црногорске снаге и скрене пажња црногорског командовања од главног правца напада на Ловћен.¹¹⁵

У борбама око Раткове горе испољиле су се извјесне слабости батаљона који су бранили овај положај. Командант Његушко-ћеклићког батаљона оптужио је команданта Цуцког батаљона да није узео учешћа у борби. Командант Цуцког батаљона није извршио противнапад на Раткову гору, како му је то 28. децембра био наредио командант Одсјека. Овај се правдао да му је то било немогуће учинити, с обзиром на распоред његовог батаљона и на положаје које је према наређењу имао да брани. Командант Одрета је послао начелника штаба командира Ломпара да на лицу мјеста испита зашто је Раткова гора напуштена и зашто противнапад није извршен. Командир Ломпар је 31. децембра поднио исцрпан извјештај. Он је констатовао да се Раткова гора могла одржати, макар и под јаком артиљеријском ватром. Међутим, по његовом мишљењу нови напад на Раткову гору не би се могао извести без 3—4 јака батаљона са артиљеријом, па и тада — са великим жртвама. Код војника се примјетивало велико нерасположење због напуштања Раткове горе, па

¹¹⁵ Операције Ц. В. 417; Мартиновић, 205—208.

је начелник штаба предложио да се одреди један стални командант овог сектора. Врховна команда је сматрала да је командант Одрета прецијенио снагу непријатеља. Раткову гору није напала 4.000 војника, него највише 1.500—2.000. Оштро је замјерила команданту Одрета и због веома слабо организоване службе извиђања, и то: „1) напад је био изненадан; предтерен неизвиђен; 2) извјештаји су били никакви, па и сада, када је борба свршена, Врховна команда не зна ништа ни о јачини непријатеља ни гдје је сада наша војска; 3) командант колоне (бригадир Вукотић) није ни изашао с Његуша а командант одрета није имао утицаја на борбу“.¹¹⁶ Врховна команда је узела као вјероватну могућност да ће аустроугарске трупе, пошто заузму Раткову гору, тежити да заузму и Дреново брдо, да би тиме створиле услове за дјејство у бок и позадину Ловћенског одрета и Херцеговачког одрета. Полазећи од ове претпоставке, Врховна команда је издала наређење да се Дреново брдо брани као предњи положај, и да се као главни положаји што боље утврде и бране положаји на линији Кузман—Висока гора—Ластва—Српски врх, и положаји означени у ранијем наређењу.¹¹⁷ Овдје је важно истаћи и ову чињеницу. Шеф штаба десног одсјека Миро Божовић жали се да му је од стране команданта Одрета било онемогућено да врши одређену дужност, па и у току борбе око Раткове и Високе горе, јер га је књаз Петар сматрао експонентом Србије и да је зато послат из Врховне команде.¹¹⁸ На осталом дијелу фронта извиђачка активност у току 28. и 29. децембра била је нешто јача. У Грбљу је дошло до борбе предњих дијелова, у којој је узела учешћа и артиљерија. Непријатељ је одбијен са знатним губицима. Заробљено је 6 војника.¹¹⁹ Аустријска флота потопила је 29. децембра бродове који су превозили храну и други материјал за Црну Гору, и то: „Михаисе“ у Драчу, „Антипа“ у Медову „Лили“ код Улциња.¹²⁰

Генерал Саркогић издао је 2. јануара 1916. команди XIX корпуса заповијест у којој је стајало да ће операције за освајање Ловћена почети 8. јануара. Напад пјешадије имао је бити подржан ураганском ватром покретних тешких батерија и артиљеријом са форсова и ратне флоте. Артиљерија ван састава јединица налазила се под командом пуковника Портеншлага, а била је распоређена у три групе: Траште (пуковник Илушчик) — једна 75 мм полска батерија, једна 420 мм хаубица, двије 150 мм хаубичке батерије, двије 100 мм полске хаубичке батерије, два 150 мм руска топа и тврђавска артиљерија у Траштама, на простору Траште—Ђурашевић; група Врмац (пуковник Чедак)

¹¹⁶ Мартиновић, 209.

¹¹⁷ Исто, 210, 17/30. XII 1915.

¹¹⁸ М. Божовић, р. н. Слободна мисао, бр. 20, 29. V 1938.

¹¹⁹ АИИТ, ф. 354, Јанковић — српској Врховној команди у Скадру. пов. 2252, 17/30. XII 1915.

¹²⁰ Мартиновић, 213.

— три 90 мм пољске батерије, три 100 мм пољске батерије, осам 150 мм хаубичке батерије, једна 240 мм мерзерска батерија, пет 350 мм мерзерских батерија, једна 420 мм хаубица и тврђавска артиљерија Горажде и Врмца — у простору Пребена—Врмца и Тивта; група Ораховац (потпуковник Дорек) — једна 150 мм хаубичка батерија, једна 240 мм мерзерска батерија, један 150 мм руски топ и тврђавска артиљерија са Шаника и Голог врха. Придодато јој је било: једно балонско одјељење за извиђање, три авиона и рефлектори. Напад је имала да подржи и Пета дивизија аустроугарске поморске флоте. У њеном саставу налазиле су се три оклопњаче, 6 крстарица, 5 разарача, 16 торпедних чамаца, 4 миноловца, 5 подморница и други помоћни бродови. Ова је флота располагала са 58 далекометних моринских топова.

У састав XIX корпуса улазиле су: групе Сорсић (бригаде Шис и Штрат), 6.150 пушака, 25 коњаника и 16 топова; 47. дивизија генерала Вебера, у чијем се саставу налазила 14. брдска бригада; група Терк, група Лотшпајх и тврђавска бригада, 16.500 пушака, 25 коњаника и 30 топова; група Цубер 3.810 пушака, 8 топова, 20. ландштурмска бригада јачине 4.450 пушака, 25 коњаника, 8 топова; група Хаузер 3.550 пушака, 25 коњаника и 8 топова. Укупна јачина XIX корпуса била је 43½ батаљона, 2 тврђавске митраљеске чете, 1¼ ескадрона, 45½ батерија, 8 техничких чета, односно 37.600 пушака, 99 стабилних митраљеза, 120 коњаника, 148 мобилних и 225 стабилних топова, са далекометним морнаричким укупно 431.¹²¹

Генерел Саркотић није се придржавао плана Врховне команде по којему је главни напад имао бити извршен на линији Котор—Крстац, тј. на десно крило Ловћенског одреда, гдје га је очекивала црногорска Врховна команда. Он је донио одлуку да се главни напад изврши право на Ловћен — Солар (к. 1362) — Кримал (к. 655). Седмог јануара Саркотић је стигао у Херцег-Нови, гдје је са командантима XIX корпуса, 47. дивизије и ратне флоте још једном детаљно размотрио план напада. Истог дана послао је Врховној команди телеграм о извршеном прегледу трупа.¹²²

Уочи велике аустроугарске офанзиве на Црну Гору, Ловћенски одред држао је фронт од Граховске Плоче до ушћа ријеке Бојане. Његова јачина износила је: 9.091 војник, 50 топова и 33 митраљеза.¹²³ Главнина одреда, око 8.000 бораца, била је концентрисана за непосредну одбрану Ловћена. Однос снага био је у корист непријатеља, и то: у пјешадији око 6:1, а у артиљерији 12:1. Нарочито је била велика несразмјера у артиљерији, не само по броју него и по квалитету. Артиљерија Ловћенског

¹²¹ Напад на Ловћен, Ратник, 1939/IV, 103. Österreich Ungarns Seekrieg II, 264—270, операције Ц. В. 472—75, OULK IV, bei. 2.

¹²² Саркотић, извјештај 7. I 1916.

¹²³ ВРС 14/4.

одреда била је углавном застарјела. Топови су били разних система и калибара, почев од брдских 75 мм топова па до закључно тешких хаубица од 210 мм и мортира од 240 мм. Од 43 топа, колико их се налазило на главним положајима, 21 био је непокретан, старијег модела, неспособан за рушење непријатељских утврђења, а поготово за одбрану од напада пјешадије. На сектору Крстац било је 7 топова, давно већ застарјелих, модела од прије 1871. године. Покретних топова било је 22, али нијесу имали ни товарних ни запрежних коња. Топови су били спорометни, и нијесу се могли похвалити ничим потребним за успјешну борбу против јуришних јединица надмоћнијег противника. Брзометних топова било је свега 5. Артиљерија Ловћенског одреда располагала је ограниченом количином муниције. Имала је укупно 17.637 метака — просјечно 215 на топовску цијев.¹²⁴ Када се узму у обзир те чињенице, с правом се може рећи да Ловћенски одред није имао артиљерије погодне за супротстављање једном озбиљнијем непријатељском нападу.

У вези с репортом шефа штаба Одред од 31. децембра, Врховна команда је 2. I 1916. наредила команданту Ловћенског одреда: да Цуцки батаљон посједне и утврди фронт Кличевац—Висока гора; Његушко-ћеклићи Висока гора—Валишта; Цетињски од Крсаца до Жањева дола, а од Крсаца до Малих Залаза да остави само једну чету; Љуботињски Жањев до — Звјерињак. Врховна команда је обећала да ће, ако буде потребно, послати помоћ из своје опште резерве, која се налазила код Даниловграда. Даље, наредила је да се одреди командант за одсјек од села Валишта до Кличевца.¹²⁵ Ово наређење командант Одред спровео је у дјело. За команданта одсејка постављен је командир Петар Ђурашковић, а шефу штаба командир Ломпару наређено је да остане на Његушима док се размјештај трупа не изврши према наређењу Врховне команде.

Четвртог јануара командант Одред је шифрованим телеграмом доставио Врховној команди извјештај да се команда 47. дивизије премјестила из Херцег-Новог на Црквице и да ће непријатељ напасти Ловћенски одред у четвртак 6. јануара. Командант је тражио да се резерва од Даниловграда прикупи близу фронта и да савезничка флота у наредна три дана крстари црногорском обалом. Истога дана у четири сата послје подне, Врховна команда је депешом саопштила команданту Одред да ће према добијеним извјештајима непријатељ напасти цио фронт Ловћенског и Херцеговачког одреда, „Али да се не зна главни правац напада, што треба чим прије сазнати“. Даље, она је дала инструкције да артиљерија не ступа у двобој са непријатељском, него да чека док се његова пјешадија приближи на два километра, а да се резерва употреби тек када се открије главни пра-

¹²⁴ Мартиновић, 216.

¹²⁵ Исто, 214, наређења Врховне команде обр. 8077 и 8081.

вац напада. Команданту је посебно скренута пажња на објективну процјену непријатељских снага, „нити је смањити нити је величати. Од тога зависи главни наш успјех па и судбина отаџбине“. У току дана Врховна команда је издала још неколико наредби. По њеном наређењу Добровољачки батаљон је упућен у Будву. Тога дана артиљеријска палба била је са обје стране слаба.¹²⁶ Генерал Јанковић је такође обавијестио српску Врховну команду о могућности напада аустроугарских трупа на фронт Ловћенског и Херцеговачког одреда 6. или 7. јануара. Даље, он каже да су са црногорске стране предузете све мјере за одбрану.¹²⁷ Четвртог јануара, услед квара на мотору, један њемачки авион је био принуђен да се спусти близу Улциња. Заробљена су два авијатичара, а они су на саслушању изјавили да је напад на Ловћен био планиран за 3. јануар, али је одложен за 7. О изјави авијатичара одмах је обавијештена српска Врховна команда.¹²⁸

Црногорска Врховна команда издала је 5. јануара наређење о новом прегруписавању снага. Ловћенска одбрана је подијељена на два одсјека. Формиран је Которски одред, са фронтом од Његушког Крсаца до Граховске Плоче, дужине 32 км. За команданта је именован дивизијар Митар Мартиновић. У Одред је ушла Катунска бригада јачине 3 батаљона, укупно 1.770 бораца и 4 митраљеза. У састав Одред имале су да уђу још бригаде: Ловћенска (3 батаљона) и Острошка (2 батаљона), које су биле у општој резерви.¹²⁹ Ловћенски одред и даље је остао под командом књаза Петра. Њега су сачињавале три бригаде (11 бат.), и то: Ријечка, Зетска и Црмничко-приморска, које су држале главне положаје на линији Кримал—Кук—Солар, и даље Грбаљ до Будве. На овим положајима налазило се 9 батаљона. Остала два батаљона слабије јачине и Муслиманска бригада налазили су се груписани око Бара и Улциња, или распоређени на мања одјељења дуж морске обале. У саставу Которског одреда налазило се 10, а у саставу Ловћенског 32 топа. Ловћенски и Которски одред нијесу имали неку заједничку команду, него је сваки био потчињен непосредно Врховној команди.

Којим се разлозима руководила Врховна команда да уочи самог непријатељског напада на Ловћенски фронт дијели његову одбрану на два одсјека — није нам било могуће утврдити. Нама се чини да се она при том руководила са два разлога: прво, дивизијару Мартиновићу требало је дати одговарајући поло-

¹²⁶ Исто, 211; наређења Врховне команде бр. 8182, 10082, са бројем 10083 Врховна команда саопштава команданту Ловћенског одреда да ће непријатељ извршити напад на Ловћен 6. I 1916.

¹²⁷ ВРС, 14/50, пов. 2299.

¹²⁸ Исто, 58, пов. 2309.

¹²⁹ Операције Ц. В. 475/476.

жај,¹³⁰ и друго, Врховна команда је била убијеђена да ће непријатељ извршити напад на десни одсјек Ловћенског одреда преко Драгоми-дола — Убала ка Даниловграду или Цетињу, с циљем да обухвати главне положаје на Ловћену. Према њеном мишљењу, та је могућност била тим вјерсватнија, што десни одсјек — упркос свим њеним наређењима — није био утрђен. Ту вјероватност је потенцирао и напад Аустријанаца на Раткову гору. Стога се може претпоставити да је Врховна команда подјелом ловћенске одбране на два одсјека и постављањем генерала Мартиновића за команданта Которског одреда хтјела да тај сектор што боље припреми за одбрану. Овој претпоставци иде у прилог и то што је пуковник Пешић веома лоше мислио о способностима књаза Петра. Врховна команда није била у могућности, уколико на то не би пристао краљ Никола, да смијени књаза Петра са дужности команданта, или да га потчини дивизијару Мартиновићу. По нашем мишљењу, ово се мора узети у обзир кад се говори о разлозима подјеле ловћенског фронта на два одсјека. Према изјави коју је дивизијар Мартиновић крајем јануара 1916. године дао новинару Штајнхарту, пуковник Пешић је негдје уочи аустроугарског напада на Ловћен предложио краљу Николи да се књаз Петар смијени са дужности команданта Ловћенског одреда или да му се додијели способан начелник штаба, који би сносио сву одговорност за рад Одредa. Краљ Никола је, наводно, усвојио тај предлог, али је убрзо дошло до напада на Ловћен.¹³¹

Даље, Врховној команди се замјера што није извршила прегруписивање војске и ојачала одбрану Ловћена и Грахова, гдје је било тежиште непријатељских операција, на рачун фронта Санџачке војске, који је био споредни правац непријатељског напада.¹³² Питање је, међутим, да ли је уопште било могуће ослабити фронт Санџачке војске, када се зна које су непријатељске снаге оперисале у правцу Берана и то да су црногорске јединице на сектору Мојковца уз крајње напрезање својих снага успјеле да сломе напад аустроугарске војске 6. и 7. јануара 1916. године. Можда би било прихватљивије мишљење генерала Зеленике да се одбрана Ловћена могла ојачати на рачун Старосрбијанског одреда.¹³³ Једино исправно рјешење било је повлачење црногорске војске уз маневарску одбрану ка Скадру и Драчу.

¹³⁰ Дивизијар Мартиновић налазио се као делегат краља Николе код руске Врховне команде од априла до децембра 1915. године. Мартиновић је био прво наименован за команданта Старосрбијанског одреда, умјесто бригадира Вешовића који је постављен за министра војног 2. I 1916, али на ту дужност није пошао него је 6. јануара именован за команданта Которског одреда. За начелника штаба истог одреда именован је капетан Миро Вожовић.

¹³¹ *Bosnische Post*, № 28, 5. II 1916.

¹³² Операције Ц. В. 432—434.

¹³³ Милан Зеленика, н. д., 478.

Ловћенске операције од 8. до 11. јануара 1916. године

У духу примљених заповијести за напад на Ловћен, група потпуковника Лотшпајха имала је, да би одвратила пажњу црногорског командовања, отпочети већ 7. јануара напад из рејона Орховца на положаје Которског одреда Просјеник—Радољев врх—Гомилице. Которски одред пружио је снажан отпор и одбио је напад групе Лотшпајх. Ујутро 8. јануара, још док је био мрак, на трубни знак команданта флоте „брод спреман за борбу“ и на заповијест команданта артиљерије, отворили су јаку и добро прорачунату ватру: пољски, тврђавски и брдски топови. Неколико стотина топова дјејствовало је одједном. Најјаче су тучени положаји Кук, Крстац и Крималъ. Зато је Ловћен изгледао као вулкан од експлозија непријатељских граната. Генерал Саркотић се овог дана налазио на осматрачници на ратном броду „Далмат“, који је био усидрен у Кртолском заливу.¹³⁴ Чим се разданило и осматрање било омогућено, одговорила је црногорска артиљерија ватром из својих тешких хаубица и мерзера са Кука и Крнца. Аустроугарски бродови нашли су се у опасном снапу граната, те су често морали да дижу своја сидра и мијењају мјеста, или су се морали удаљити сасвим ван домета црногорске артиљерије. Малобројне и застарјеле батерије којима је располагала ловћенска одбрана нијесу се могле супротставити многобројним батеријама противника.

На борбеном рејону морске обале бригаде Сорсићеве групе (Шист и Штрајт), уз снажну подршку артиљерије са ратних бродова у заливу Трасте („Асперн“, „Хусар“ и „Вараждинац“), успјеле су да послје подне заузму Врановић и да до ноћи подиђу главним положајима Црмичко-приморске бригаде на линији Прчија глава. Лијевим крилом група Сорсић ослањала се на 47. пјешадијску дивизију источно од Сутвара.

На положаје Ријечке и Зетске бригаде предузеле су напад снаге 47. дивизије, и то: 14. брдска бригада на Крималъ, а група Терк на Солар и висове источно од њега. Напад је почео око 8 часова, уз јаку подршку артиљерије — са форова, из састава оперативних јединица и са ратних бродова „Цар Карло VI“ и „Будапест“. Усљед снажног отпора вјешто и правилно постављених митраљеза на Крималју и Солару, 47. пјешадијска дивизија све до подне није наступала ни корака напријед. Аустроугарска артиљерија је послје подне појачала своје дјејство до највеће жестине, тукући црногорске митраљезе у стјеновитим заклонима на Крималју. Тек тада, послје неутралисања митраљеза, аустроугарска пјешадија је продужила напад и заузела Крималъ. По паду овог положаја убрзо су, око 16 часова, нападачеве јединице (група Терк) зазеле Трољезу, посљедњу серпен-

¹³⁴ Саркотић, р. н.

тину на правцу Котор—Његуши.¹³⁵ Изгледа да положај Трољеза није упорно брањен.¹³⁶ Љуботињски батаљон који је бранио овај положај имао је 19 погинулих и 36 рањених.¹³⁷ Штаб Ловћенског одреда у току дана прешао је био из Будве у село Горовиће, мада није испољио никакав утицај на рад потчињених трупа нити је био у току догађаја. Од команданата бригада добијао је противрјечне извјештаје, што је упућивало на закључак да ни они сами нијесу знали шта се заправо дешава на њиховом фронту. Стога је несхватљиво зашто нико од чланова штаба није изашао на Ловћен. Увече се штаб поново вратио у Будву. По добијању извјештаја да је пала Трољеза, командант Одред је наредио команданту Ријечке бригаде да у току ноћи противнападом Љуботињског батаљона „пошто-пото“ поврати Трољезу. Команданту Лијевокрилне колоне бригадиру Ђуровићу наређено је да припреми колону али да повлачење отпочне тек онда када за то добије наређење. Повлачење је имало да се изврши тако да се Горњоцрмнички батаљон повуче ка Поборима и заузме положаје са задатком да очува ждријело Вратно (правац преко Мајстора и Бјелоша за Цетиње). Доњоцрмнички батаљон да се повуче ка Брајићима и да чува ждријело Ђурђево (правац преко Брајића и Обзовице за Цетиње). Новоформираном батаљону наређено је да се задржи на Голишу и да одржава везу са црмничким батаљонима. Зетска бригада имала је да се повуче ка Вјетрећом млину. Овог дана бокешки Добровољачки батаљон повукао се на Мајсторе: Три вода топова повукла су се на нове положаје, а хаубица која се налазила у Лукавцима уништена је, јер се није могла извући. Тога дана запажено је успјешно дјјество брзометне батерије потпоручника Марића и брзометног вода капетана Лекића. Испалено је 317 метака.¹³⁸ Међутим, само тешки аустроугарски топови, њих око 50, извадили су 8. јануара на црногорске положаје око 1.300 граната.¹³⁹

Осмог јануара, одмах по сванућу, артиљерија са форова и ратних бродова отворила је снажну ватру на положаје Которског одреда. Најјача ватра концентрисана је на Крстац. Малобројна црногорска артиљерија са Крсца одговорила је на ватру, али је њено дјјество било слабо. Тога дана непријатељ је артиљеријском ватром уништио: једну 240 мм тешку мортиру, двије 150 мм лаке опсадне хаубице, једну 210 мм тешку опсадну хаубицу и један пољски „крупов“ спорометни топ.¹⁴⁰ Дакле, од десет топова, колико их је било на Крсцу, пет је било уништено већ првог дана борбе. Напад је вршила лијева колона 47. дивизи-

¹³⁵ *ČULK*, IV, 45, Операције Ц. В. 484.

¹³⁶ Мартиновић, 225.

¹³⁷ АИИТ, ф. 58, Вукашин Божовић, Грађа, Листа података о борбама Љуботињског батаљона.

¹³⁸ Мартиновић, 223.

¹³⁹ Саркотић.

¹⁴⁰ Мартиновић, 225.

зије и група Цубер. Група Лотшпајх водила је оштре борбе око висова Пресјеник и Гомилице, а група Цубер око Бјелоша (к. 1167).¹⁴¹ Напад ових група наишао је на „несаломљив отпор“ црногорске одбране.¹⁴² Овај сектор бранили су Цуцки батаљон и двије чете Његушко-неклићког батаљона, којима је у току дана журно стигао у помоћ Пјешивачки батаљон, из опште резерве, који се одмах ангажовао у борби. Предвече је стигао у Љешански батаљон, такође из опште резерве, и у току ноћи посио положај Лесице, на споју Ловћенског и Которског одреда. У току дана аустроугарски авиони стално су извиђали положаје Ловћенског и Которског одреда, све док их није у томе вријеме оме-ло.¹⁴³ Ноћ 8/9. јануара на фронту Которског одреда прошла је мирно.

Резултат борбе на фронту Ловћенског и Которског одреда био је: нападна група 47. дивизије на главном правцу удара XIX корпуса заузела је двије важне стратегијске тачке (Трољезу и Кримал) и овладала земљиштем до последње серпентине на путу, у правцу два најважнија положаја на Ловћену — Солара и Кука. Нападна група генерала Сорсића подишла је главним положајима Црмничко-приморске бригаде. Артиљерија и митраљези Ловћенског и Которског одреда већином су уништени или онеспособљени у борби. Пред крај дана код јединица Ловћенског одреда почели су увелико да се осјећају знаци расула. Врховна команда, иако се налазила у непосредној близини Ловћена (око 12 км), није знала шта се на фронту дешава. Са штабовима Ловћенског и Которског одреда није имала везе, а из њеног штаба нико није изашао на бојиште да се упозна се ситуацијом и могућностима јединица за одбрану Ловћена.

На фронту Которског одреда нападна група Лотшпајх и Цубер (око 9 батаљона) имала је задатак да обухватним нападом на десном крилу Ловћенског фронта олакша напад на главном правцу удара Кук — Солар. Упорном одбраном црногорских јединица (2½ батаљона на фронту од 25 км), она је онемогуће-на да изврши пројектовани обухват. Међутим, према званичном аустроугарском саопштењу, ова је група везала знатне снаге Ловћенске одбране „и одвукла их од мјеста гдје је тражено рје-шење борбе главног напада“.¹⁴⁴

Наредба команданта Ловћенског одреда да се у току ноћи 8/9. јануара противнападом поврати Трољеза није могла бити извршена. Командант Ријечке бригаде телеграмом је обавијестио

¹⁴¹ Операцијски дневник III аустроугарске армије. (Дневник је микрофилмован и налази се у Архиву Војноисторијског института 25/45 3—771. Ми смо користили исписе које нам је ставио на располагање пуковник Богдан Гледовић, научни сарадник Војноисторијског института, на чему у овом приликом најљепше захваљујемо.)

¹⁴² ÖULK IV/48.

¹⁴³ Операције Ц. В. 494, ÖULK 4/49.

¹⁴⁴ ÖULK IV/48.

команданта Одрета „да му је немогуће заузети Тролезу услед уморности трупа, а Кук ћу бранити до посљедњег војника, па макар ме и заробили“.¹⁴⁵

Осмог јануара око 22 сата краљ Никола је позвао команданта резерве бригадира Гојнића који се налазио у Даниловграду да одмах са резервом пође на Ловћен. Нешто касније, заповијест је издао и пуковник Пешић. У резерви се налазила само Кучко-братоножијка бригада, јачине три батаљона — око 1.100 бораца. Око половину људства ове бригаде налазило се код својих кућа.¹⁴⁶

Послије кишовите и снијежне ноћи, која је прошла на мору, 9. јануара око 6 часова цјелокупна противничка артиљерија поново је отворила масовну ватру на положаје Ловћенског одреда. Рано изјутра, командант Одрета је са својим штабом, и необавијестивши Врховну команду, отпутовао из Будве на Цетиње.¹⁴⁷

Група Сорсић (бригада Штрајт и бригада Шис) предузела је напад дуж морске обале према Будви. Бригада Шис заузела је у првом налету положај Прчију главу (тг. 409) док је бригада Штрајт продрла на простор Пелиново. Дијелови Црмничко-приморске бригаде су се повлачили ка Мачковој гомили, гдје су већ рано послије подне били изложени јаком дјејству артиљеријске ватре са крстарице „Асперн“. У међувремену, примијећена је на мору савезничка флота јачине 2 крстарице и 4 разарача. Услед тога, крстарица „Асперн“ је била приморана да се повуче и склони у луку. Група Сорсића је, не узнемиравана с мора, постигла свој дневни циљ. Она је у свом наступању избила на линију Мачкова гомила (к. 326) — с. Шишић и на дијелу фронта на ком је она дјејствовала, црногорска артиљерија је престала са дјејством 9. јануара увече. Бокешки добровољачки батаљон повукао се тога дана на Обзовицу. Послије снажне артиљеријске припреме главнина 47. пјешадијске дивизије заузела је Солар. Тако је пробила главне црногорске положаје који су се протезали дуж ивичних кота ловћенске висије. Солар је пао око 10 сати прије подне. Црногорска одбрана је првих сати била доста жилава, нарочито одбрана митраљеских одјељења. Други главни циљ напада јединица 47. дивизије био је Кук, гдје су се налазили и главни ватрени положаји црногорске артиљерије на Ловћенском фронту. Рано ујутро 9. јануара аустроугарске јединице зазеле су небраћени Кук, јер своје обећање да ће овај положај бранити до посљедњег војника бригадир Пејановић није испунио.

Када је примијетио да се јединице Ријечке бригаде повлаче, командант Љешанског батаљона из Которског одреда (капе-

¹⁴⁵ Мартиновић, 233.

¹⁴⁶ Љубиша Борисављевић, Пад Ловћена, Београд 1912/12. АИИТ, ф. 325, Изјава генерала Луке Гојнића.

¹⁴⁷ Мартиновић, 237.

тан Марко Радуновић), који се са батаљоном налазио на положају Лесице, самоиницијативно је одредио 4 чете свог батаљона да под командом поручника Радоја Ђетковића противнападом поврате Кук. Чете Љешанског батаљона извршиле су противнапад на Кук и заузеле га. Овом противнападу требало је да садјејствују и јединице Ријечке бригаде, али до тога није дошло. На Куку је вођена огорчена борба. Положај је неколико пута прелазео из руке у руку, а непријатељ је „употребљавао и загушљиве гасове“.¹⁴⁸ Напосљетку, последице огорчене борбе, чете Љешанског батаљона одбачене су, уз губитке од 32 борца избачена из борбеног строја. Према оцјени војних писаца, чете Љешанског батаљона не би могле задржати Кук, па да су их и помогле јединице Ријечке бригаде, јер је противник био много надмоћнији.¹⁴⁹

Падом Кука, кључног положаја одбране, углавном је ријешена судбина Ловћена. Кук је представљао бастион за одбрану Ловћена и његов пад оставио је дубок утисак, како на јединице ловћенске одбране тако и на краља Николу, црногорску владу и Врховну команду.¹⁵⁰ Артиљерија на Куку је уништена, нешто од непријатељске артиљерије а остатак од сопствене посаде. Лакши топови нијесу имали своје запрете, а јединице које су биле одређене да помогну извлачењу батерија нијесу хтјеле да изврше то наређење. Батерија потпоручника Марића, која је имала 3 пољска брзометна топа, успјела је да повуче оруђа са Кука на положај Голиш, одакле је отворила ватру на непријатеља који се већ налазио на Куку. Међутим, Зетски батаљон и Новоформирани батаљон, који су били одређени да помогну извлачење батерије, слабо су се одазвали, па је Марић био принуђен да уништи и топове и муницију.¹⁵¹

О паду Кука командир Мартиновић каже:

„Тако је пао Кук најважнији артиљеријски положај. Одбрана Кука се не може похвалити јер је није ни било. . . Кук се могао још бранити противнападима наше пјешадије и одбацива-

¹⁴⁸ ВРС, 14/75, пов. 233.

¹⁴⁹ Операције Ц. В. 488.

¹⁵⁰ Милош Живковић, Пад Црне Горе, Београд 1923, 50. — Живковић између осталог пише: „Било је четири часа по подне. Натуштено и мрачно. Зазвони телефон у дворској канцеларији дежурног официра. Ко је? Ловћен. Присутни сви скочише. Гробна тишина. — Има ли што ново? — Кук је заузет. Дежурни преблеђе. Остали уздрхташе од узбуђења. — Слушајте даље, — глас продужава из апарата. — Сад је предузет контра-напад. Вјерујем да ћемо га повратити.“

Вест је одмах саопштена краљу, који иза тога позва начелника штаба Врховне команде, орскога пуковника Пешића, да се с њиме саветује. Пешић је још давао израза наде. Уздао се у појачања која су са других фронта хитно позвана на Ловћен, где су Кучи и Братоножки већ били стигли.

Очекиваше се даљи развој. Неизвесност и нестрпљење претворише минуте у часове. Кратки зимски дан није могао да буде корисно исцрпен. Контра-напад није успео.“

¹⁵¹ Мартиновић, 226.

њем непријатеља којег због сигурности својих трупа које су напале, није могла успјешно помагати своја артиљерија; непријатељ није имао ни добре отпорне тачке за напад; али није било расположења за борбу, није било оног старог поноса црногорског. Истина, Кук се није могао одржати и на крају крајева борба би била узалудна, јер је много јачи непријатељ надирао са свих страна¹⁵².

Ова се констатација може односити само на јединице Ријечке бригаде, али не и на чете Љешанског батаљона, које су заиста показале самопријегор достојан хвале. Тога дана је француска телеграфска бежична станица, која се налазила на Ловћену, бачена у ваздух.

Тек после пада Кука Врховна команда предузима извјесне мјере. Начелник Врховне команде наредио је команданту Ријечке бригаде да у току ноћи 9/10. јануара поврати Кук. Међутим, Ријечка бригада је била исцрпљена, остала без топова, и није била у стању да изврши задатак. Њене старјешине нијесу могле одржати пуну контролу над људством, услед чега је дошло до расула.¹⁵³ Јединице Ловћенског одреда, дијелом по наређењу а дијелом под притиском нападачевих снага, повлачиле су се на посљедњи положај за одбрану Ловћена, на линији Штировник — Трештаник — с. Брајиће. Оне, међутим, више нијесу биле у стању да на овим положајима пруже снажну одбрану, јер су се налазиле у расулу. На примјер, Новоформирани батаљон, који је бројао 350 људи, предвече их је имао свега 120, јер су се остали, по исказу команданта, били разишли у своје територијалне јединице.¹⁵⁴

Рано изјутра 9. јануара аустроугарска артиљерија продужила је дјејство на фронт Которског одреда, али са већом жестином него претходног дана. Особито су тучени положаји Крстац. После жестоке артиљеријске ватре у напад је кренула и пјешадија. Јединице Тврђавске бригаде и група Терк наступале су ка Крцу. Оне су освојиле нешто простора, али су задржане упорном одбраном Цетињског батаљона. Група Лотшпајх продужила је напад на одсјек Велики Залази — Дреново брдо, који су бранили Пјешивачки батаљон и двије чете Његушко-ћеклићког батаљона. Према аустријским подацима, Црногорци су после жилаве одбране напустили висове, Гомилицу и Просјеник, док су пред бригадом Цубер још увијек држали Бјелош.¹⁵⁵ Тај сектор је бранио Цуцки батаљон. Међутим, по подацима ондашњег начелника штаба Которског одреда, капетана Мира Божовића, група Лотшпајх није имала успјеха — њени напади су сломљени упорном одбраном Црногораца.¹⁵⁶ Француски дета-

¹⁵² Исто.

¹⁵³ Операције Ц. В. 488/89.

¹⁵⁴ Мартиновић, 226.

¹⁵⁵ *ÖULK*, IV/50.

¹⁵⁶ Операције Ц. В. 497.

шман који се од почетка рата налазио на Цетињу, упућен је 9. јануара, под командом капетана Кулеа, у помоћ Которском одреду. Деташман је пред мрак постављен у рејону Пестинграда и Крсца. Командант одреда дивизијар Мартиновић каже да су се Французи лавовски борили. Пошто се Которски одред повукао на Буковицу, Французи су се повукли на положаје Чекање. Ту је командант одреда добио наређење Врховне команде да Французе упути на Цетиње, одакле су одмах упућени за Француску.¹⁵⁷

Командант Которског одреда при крају дана био је донио одлуку да у ноћи 9/10. јануара изврши противнапад од Крсца и да аустријске снаге одбаци ка Котору. Противнапад је имао бити извршен у садјејству Ријечке и Зетске бригаде са Кука. Међутим, до противнапада није дошло. Командант Ријечке бригаде, са којим је начелник штаба Которског одреда био ухватио везу, изјавио је да о противнападу не може бити говора, јер је „Зетска бригада већ прешла Вјетрени млин“. Обавијештен од начелника штаба о стању Ловћенског одреда, дивизијар Мартиновић одустао је од планираног напада и прешао у одбрану. Аутори дјела „Операције црногорске војске“ сматрају да би се — да је ова одлука спроведена у дјело — вјероватно успјело „да се аустроугарске јединице одбаце од Кука ка Крсцу, што би колико-толико побољшало ситуацију код Ловћенског одреда.“¹⁵⁸ Питање је, да ли је Которски одред, који није више располагао готово ни једним топом, био способан за противнапад, када је пред собом имао јаке непријатељске снаге, богато потпомогнуте артиљеријом.

Ускоро последије добијања извјештаја о паду Кука, краљ Никола је обавијестио руског посланика да су Аустријанци заузели један дио ловћенских висова и да је због тога црногорској пријестоници запријетила опасност.¹⁵⁹ У ноћи 9. јануара краљ Никола је телеграфски саопштио француском генералу Мондензиру о енергичном наступању Аустријанаца на Ловћен. Краљ је питао да ли савезничка флота може помоћи акцијом против аустроугарске флоте „која излази из Которског залива“.¹⁶⁰ Не знамо да ли је на ову поруку краљеву адмирал што одговорио, али се савезничка флота није више појављивала, тако да су аустроугарски бродови са те стране били потпуно мирни.

Штаб опште резерве стигао је на Цетиње 9. јануара увече. Пукovníк Пешић саопштио је бригадиру Гојњићу: „Кук је пао. Последије пада Кука са командантом Ловћенског одреда књазом Петром два дана нијесмо имали апсолутно никакве везе. Просто изгубио се. Тек последије тога времена везе смо успоставили.“¹⁶¹

¹⁵⁷ АИИ II/33.

¹⁵⁸ Операције Ц. В. 489.

¹⁵⁹ АЛ I, бр. 38. Обнорски — министру иностраних дјела 27. XII 1915 — 9. I 1916.

¹⁶⁰ Исто, бр. 39, Обнорски — министру 28. XII 1915 — 10. I 1916.

¹⁶¹ Борисављевић, н. д., 16.

Интересатно је овдје напоменути да ондашњи командир Марко Мартиновић, у већ више пута цитираном Дневнику, не говори ништа о томе да ли је штаб Ловћенског одреда слао Врховној команди извјештаје о стању на фронту и да ли је у тим критичним данима од ње добио каква упутства или наређења, премда доста детаљно описује рад јединица подручног одреда. Ово се питање поставља тим више што је Мартиновић у Дневнику нотирао све иоле важније извјештаје које је од почетка рата па до офанзиве штаб одреда послао Врховној команди или их од ње примио.

Напад 10. јануара настављен је на исти начин као и претходних дана. Јединице Ловћенског одреда биле су већ у пуном расулу. Незнатне групе бораца остајале су на положајима, али су аустроугарске трупе неометано напредовале. Испред њих су ишла јуришна одјељења, састављена од добровољаца. Тога дана око 10 сати ујутро кренуо је на Ловћен и командант Опште резерве са својим штабом. На путу ка Ловћену био је и командант Ловћенског одреда. Сријетали су војнике, појединачно или у групама, који су били већ напустили своје јединице. На све стране видјело се расуло.¹⁶² Ријечка бригада повлачила се из правца Бабјака по наређењу свог команданта.¹⁶³ Командант Ловћенског одреда, на предлог команданта Опште резерве бригадира Гојнића, издао је код краљеве виле на Ивановим коритима усмено наређење команданту Ријечке бригаде да одмах са бригадом обезбиједи положаје Штировник—Језерски врх, поврати Бабјак и брани прилаз ка Ивановим коритима од Крсаца. Послије Кука, Бабјак је био један од најважнијих тактичких положаја на Ловћену. Команданту Зетске бригаде наређено је да са једним дијелом своје бригаде поседне Трештаник, а други дио да упути према Голишцу изнад Мајстора. У правцу с. Мајстори и Голишца упућена је била једна чета дворске страже. Правац Голиш — с. Мајстори — Трештаник — село Бјелоши — Цетиње био је потпуно незаштићен. На тај правац био је упућен Новоформирани батаљон, али је његово људство одрекло послушност и разишло се. Тако је његов командант капетан Бојовић дошао на Ловћен без војске.¹⁶⁴ И правац ка Бару остао је углавном незаштићен. Међутим, наређење команданта Одред није могло бити извршено.

¹⁶² Исто, 17. Мартиновић 228. — Мартиновић пише: „Успут од Ловћена ка Цетињу стално се сретају војници из разних јединица који под разним изговорима бјеже, јер се то друкчије не може назвати; неко носи пушку на оправку; неко је болестан; неко прати шаљко командо батаљона; да „нешто“ прихвати; неко прати рањеног рођака; неко мало окрвављен иде, дна му се „ране превију“.

¹⁶³ Мартиновић н. д. 229. — О повлачењу Ријечке бригаде Мартиновић између осталог пише: „Овај је „чуо“ да је „неко“ са десног крила „викнуо“ да одступају јер ће бити опкољени... Не треба много објашњавати да се увјери какво је стање било када је „неко“ са оним што је „викнуо“ и ако је „викнуо“ могао учинети: да један командант бригаде изда наређење за одступање своје бригаде пред непријатељем“.

¹⁶⁴ Борисављевић, н. д., 20. Мартиновић, 230.

Одмах се видјело да Ријечка и Зетска бригада неће моћи да што ураде, па им је наређено да се бар задрже на положајима на којима су заноћиле. Непријатељска артиљеријска ватра тога дана била је слаба, особито у поподневним часовима, или је није ни било. Ријечка бригада није заузела Бабјак, већ се повукла у правцу села Бостур — Пресјека.¹⁶⁵ Као што смо видјели, ову бригаду већ је било захватило расуло претходног дана.

Бригада Шис стигла је овог дана до линије Пријевор — Ластва, а сјеверно од ње бригада Штрајт је освојила вис Голиш (к. 1046) и предњим дијеловима избила на линију Забија — Коложун.¹⁶⁶ На тим положајима налазиле су се Црмничко-приморска и Зетска бригада. Горњоцрмнички батаљон, умјесто да иде на Мајсторе, како му је било наређено, ради заштите правца Бјелоше — Цетиње, повукао се ка Брајићима, гдје је био упућен Доњоцрмнички батаљон.¹⁶⁷

Главна ударна група 47. дивизије (14. брдска бригада и група Терк) продужила је напад на положаје Штировник — Трештаник, које су браниле јединице десног крила Зетске бригаде и Ријечка бригада. Због стања у коме су се налазиле, ове јединице пружиле су слаб отпор. Десетог јануара око 19,30 сати јуришна чета капетана Крауса заузела је највиши врх Штировник (к. 1749).¹⁶⁸ Освајањем Штировника јединице XIX корпуса постигле су одлучујући успјех. Одбрана Ловћена била је сломљена. Црногорци су тог дана напустили Будву.

На Ловћен је 10. јануара дошао и књаз Мирко. Међутим, како изгледа, његов је долазак био више од штете него од користи. Начелник штаба Опште резерве мајор Борисављевић пише слједеће: „Посљеђица доласка књаза Мирка на Ловћен је била та: што Зетска бригада није остала на положајима које је посједала и имала заузети по наређењу књаза Петра, већ се у току ноћи повукла позади Пресјеке у правцу села Бјелоши“.¹⁶⁹ Књаз Петар за својим штабом, а са њим и књаз Мирко, напустили су 10. јануара навече Ловћен и пошли на Цетиње.

Лијева колона 47. дивизије (Тврђавска бригада и група Лотшпајх) и група Цубер, уз подршку јаке артиљеријске ватре, продужиле су напад с тежњом да обухвате седло Крстац. Али је Которски одред пружио веома снажан отпор. Љешански батаљон,

¹⁶⁵ Борисављевић, н. д., 20.

¹⁶⁶ ОУЛК IV/53.

¹⁶⁷ Операције Ц. В. 490—492, Мартиновић, 228.

¹⁶⁸ ОУЛК IV/53. Операцијски дневник III армије.

¹⁶⁹ Борисављевић, 21. — Књаз Мирко налазио се у пратњи команданта Зетске бригаде Раичевића. Краљ Никола је командира Раичевића унаприједио у чин бригадира послје пада Ловћена. Раичевић је био један од истакнутијих приврженика краља Николе. Послије уједињења Црне Горе са Србијом 1918. године Раичевић је избјегао у иностранство и тамо је једно вријеме био командант трупа краља Николе у Гаети. (У црногорској војсци виши официри били су командир — мајор, бригадир и дивизијар са рангом генерала.)

пошто је био нападнут са фронта и лијевог бока, морао је пред надмоћнијим противником да напусти положај Лесице и да се под борбом повуче ка Вучјем Куку. Цетињски батаљон је успио да се одржи на свом положају, на коси између Жањевог дола и Трешњеве рудине. Његушко-ћеклићки батаљон (без двије чете) код Крсца и француски детамшан остали су на положају од претходног дана, јер је непријатељ на овом сектору слабије нападао.¹⁷⁰ Група Лотшпајх је последије жестоких борби заузела Валишта и Радаљев врх.¹⁷¹ Група Цубер је продужила напад, али је упорном одбраном Цуцког батаљона на положајима Бјелош и Цуцка Буковица и лијевог крила Херцеговачког одреда на положају Штедим била задржана.¹⁷² Крстац и падине јужно од њега остали су у рукама Которског одреда. Али је Одред био на измаку својих снага. Командант је цијенио да му је даљи опстанак на Крсцу немогућ, па се одлучио да овоје јединице у ноћи 10/11. јануара повуче на буковичке положаје. Одред је изгубио готово сву артиљерију. На буковичке положаје извучена је само једна батерија. Одлука команданта Одреда да напусти Његуше била је преурањена. Требало је да и сљедећег дана остане на крстачким положајима и да ту сачека појачања која су 11. јануара стигла на Буковицу.¹⁷³

Генерал Јанковић обавијестио је 10. јануара последије подне српску Врховну команду о критичној ситуацији на ловћенском фронту. Према његовом извјештају, црногорска Врховна команда намјеравала је да у току ноћи прогивнападом поврати изгубљене положаје, али су трупе Ловћенског одреда одрекле да изврше наређење. О ситуацији код Ловћенског одреда генерал Јанковић каже:

„Шта више, скоро сви су батаљони Ловћенског одреда изјавили, да неће да се бију и да ће да напусте положаје и иду кућама, зато што већ четири дана нијесу добили хране, што су голи и боси и што на овој зими не могу више да издрже. Ови узроци поред прецењивања снаге непријатељске били су главни повод за ово брзо напуштање онако јаким положаја као што су Кук, Бабјак и Мајстори. Оваквим држањем Ловћенског одреда угрожено је јако Цетиње и правац Ријеци и тиме наступила велика бојазан за даљи ток рата“.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Операције Ц. В. 499.

¹⁷¹ Операцијски дневник III армије (10. јануар).

¹⁷² АЛ II/76. Војевање батаљона Цуцког у доба капитулације. (У току борби од 8. до 11. јануара Цуцки батаљон имао је 28 мртвих и рањених.) Операције Ц. В. 499.

¹⁷³ Операције Ц. В. 501. Види: М. Зеленика, н. д. 483—490.

¹⁷⁴ ВРС 14, 76, пов. 2339.

Услед критичне ситуације на Ловћену, црногорска влада је 10. јануара одржала ванредну сједницу. На тој сједници донијета је за Црну Гору кобна одлука: умјесто да Врховној команди нареди да се црногорска војска повуче ка Скадру, влада је одлучила да се од непријатеља тражи примирје, а ако он то не буде хтио — да се поведу преговори о закључењу мира.¹⁷⁵

*Борбе Ловћенског и Которског одреда
од 11. до 21. јануара 1916. године*

Кучко-братоножићка бригада (командант командир Настадин Ивановић) са два брдска брзометна топа стигла је 10. јануара усиљеним маршем и под тешким временским приликама из Подгорице у Цетиње. Послије краћег одмора, продужила је за Ловћен и пред сами мрак стигла позади Пресјеке. Врховна команда, уз сагласност краљеву, смијенила је ноћу 10/11. јануара књаза Петра, а за команданта Ловћенског одреда поставила бригадира Луку Гојнића.¹⁷⁶ Међутим, Гојнић је имао само Кучко-братоножићку бригаду, јер на остале трупе Ловћенског одреда уопште није могао рачунати.

У току ноћи бригада је добила наређење за распоред, и то: Горњокучки батаљон је имао да заузме положај изнад села Бостура и Језерски врх. Братоножићки батаљон Пресјеку, Доњокучки батаљон Трештаник. Горњокучки батаљон је имао задатак да по могућности ухвати везу са Которским одредом. Ријечкој бригади је наређено да прикупи своје јединице и дође у резерву позади Пресјеке.¹⁷⁷ Остале јединице Ловћенског одреда бригадир Гојнић није могао имати под својом командом, па је за то оптужио команданта Зетске бригаде и затражио да се он стави под војни суд.¹⁷⁸ Ноћу 10/11. јануара аустроугарским трупама је био отворен пут ка Цетињу и Бару и даље, у правцу Скадра.

Тачно три мјесеца послије пада Београда пао је и Ловћен у непријатељске руке. Пад Ловћена значио је „крај Црне Горе“, констатује њемачки пуковник Имануел.¹⁷⁹ Ова констатација је тачна у толико што су владајући црногорски кругови са аустроугарском монархијом повели преговоре о миру који су се завршили капитулацијом црногорске војске.

¹⁷⁵ Захтјев црногорске владе о тражењу примирја потписао је предсједник владе Лазар Мијушковић. Даље у овом раду неће бити говора о преговорима црногорске војске и аустроугарских представника о полагању оружја од стране црногорске војске.

¹⁷⁶ Борисављевић, н. д., 26.

¹⁷⁷ Операције Ц. В. 493, Мартиновић 232, Борисављевић, 23.

¹⁷⁸ Борисављевић, н. д. 23.

¹⁷⁹ Fr. Immanuel, 20 Monate Krieg, Berlin 1916, 157..

Савезничка посланства евакуисана су са Цетиња 11. јануара ујутро, а дјелимично су евакуисане у току дана и државне установе.¹⁸⁰

Истог дана у три сата послјије подне пошли су са Цетиња црногорски парламентарни на Његуше, гдје су се већ налазиле аустријске трупе, са молбом црногорске владе и краља за примирје. У исто вријеме краљ Никола са кнегињом Вером напушта Цетиње и полази на Ријеку Црнојевића, куда су већ раније биле послате дворске ствари.¹⁸¹

Команда III армије јавила је 11. јануара аустроугарском цару да се „послјије тродневних борби и поред великих теренских тешкоћа и временских непогода од ноћас (пр. 10. јануар) на Ловћеноком врху (к. 1704) вије црно-жута застава“. Команда армије истиче значајну и успјешну подршку артиљерије, а нарочито бродске, трупама 47. дивизије приликом освајања Ловћена.¹⁸² Према оцјени генерала Саркотића, значајан утицај на брзи свршетак ловћенске операције имали су напади трупа из Билеће, Требиња и Автовца.¹⁸³

На фронту Кучко-братоножићке бригаде дошло је 11. јануара до борбе, која се продужила у току цијелог дана. Бригаду је успјешно подржавао вод српске пољске батерије под командом капетана Влада Јовановића, који је прецизном ватром са Пресјеке приморао нападачеву пјешадију да се повуче са топографског гробена Штировника. Позади Пресјеке налазила се, у резерви, Ријечка бригада, али она тога дана није ступала у борбу.

Око 9 часова дошао је на Ловћен краљ Никола са принчевима Мирком и Петром. У краљевој пратњи није се налазио ни један члан штаба Врховне команде. Његов долазак није више био потребан. Трупе су, изузев Кучко-братоножићке бригаде, биле у пуном расулу. Краљ Никола се неко вријеме задржао код штаба Ловћенског одреда, па се поновно вратио на Цетиње. Том приликом он је оштро напао команданта Ријечке бригаде због неуспјеха на Ловћену.¹⁸⁴ Тога дана је Тврђавска бригада Колерус заузела небрањени Крстац и тиме је XIX корпус дефинитивно овладао ловћенским масивом.

¹⁸⁰ АИИТ, ф. 44, генерал Јанковић — српској Врховној команди пов. 2335, 29. XII 1915, 11. I 1916.

¹⁸¹ Исто, Јанковић — Врховној команди, пов. 2350, 29. XII 1915, 11. I 1916.

¹⁸² Операцијски дневник III армије, 11. јануар.

¹⁸³ Саркотић, 11. јануар.

¹⁸⁴ Борисављевић, н. д. 26. — Борисављевић пише следеће: „Тек ће ти краљ Никола са коња бригадиру Нику Пејановићу: Краљ: „Нико!“ Нико: „Изволите, Господару“. Краљ: „А ти ме издаде, Нико“. Нико: „Нисам, Господару, ни дао Бог. Но овај Народ: гладан, жедан, го, бос, по овој зими-цичи, снегу у овим хладним кршима, кланцима, гудурама, шкркама, без простирача и покривача, изнурен, намучен, уморан, па не може више да се бори... Ови Народ, Господару... Јест! Јест ови Народ...“ Краљ: „Не! Не! Нико, ти си ме издао, Нико“ (и сјахује са коња)“.

Од 7. до 11. јануара на превијалиште XIX корпуса стигло је 816 рањеника. У току ове операције из сваког тешког топа испалено је од 50 до 100 метака.¹⁸⁵

Пуковник Пешић обавијестио је 11. јануара ујутро српску Врховну команду да се Ловћенски и Которски одред неће моћи задржати на својим положајима ни два дана, јер да је усљед глади, зиме и страшне артиљеријске ватре људство малаксало. Пешић је био нарочито забринут за правац поред мора, ка Бару и Улцињу, па је затражио да српске трупе посједну положаје на лијевој обали Бојане, „јер на слабе црногорске трупе не треба рачунати“.¹⁸⁶

У току ноћи 11. и 12. јануара бригадир Гојнић је добио наређење од Врховне команде да одред повуче ка Цетињу на линију Граница—Вртијељка—Свети Димитрије, а Доњоцрмнички батаљон на Обзовицу са задатком да брани правац ка Риједи Црнојевића и Вирпазару. Артиљерија је у току ноћи имала да се повуче са Ловћена преко Цетиња на Границу.¹⁸⁷ Кучко-братоножићка бригада остала је и 12. јануара на својим положајима. Дошло је до јаче борбе. Непријатељ је споро наступао. Десно крило бригаде већ је било обухваћено, а лијево су аустроугарске трупе биле заузеле Хум и Обзовицу и тако обухватиле њено лијево крило и бок. У 12 часова бригадир Гојнић добио је наређење од Врховне команде, која се већ налазила у Подгорици, да се што прије повуче на положаје који су означени у ранијем наређењу. Та житност је била условљена падом Буковице коју је држао Которски одред. Када је Штаб одреда добио ово наређење, аустроугарске трупе су се већ биле примакле положајима: Језерски врх—Пресјека—Трештаник. Борба је била јака, али се, по ријечима мајора Борислављевића, непријатељ није био примакао тако близу, нити је ангажовање било у таквом степену да се није могао извући из борбе. За Куче и Братоножиће Борислављевић каже да су се борили лавовски.¹⁸⁸ Предвече 12. јануара бригадир Гојнић са штабом налазио се на Бјелошима, гдје је од Врховне команде добио сљедећу наредбу: „Трупе дивизијара Маргиновића не дају никакав отпор. Са вашим трупима одступите пут Цетиње—Ријека—Подгорица“. У току ноћи 12/13. јануара трупе Ловћенског одреда повукле су се позади Цетиња.¹⁸⁹

У састав Которског одреда на положај Буковицу стигли су 11. јануара Острошка бригада јачине 2 батаљона и Чевско-Бјелички батаљон из опште резерве. У току преподнева на буковичке положаје стигао је и краљ Никола, а нешто касније и министар војни бригадир Радомир Вешовић. Њиховим доласком

¹⁸⁵ Операцијски дневник III армије, 11. јануар.

¹⁸⁶ АИИТ, ф. 44. Пешић — српској Врховној команди обр. 8841, 29. XII 1915, 11. I 1916.

¹⁸⁷ Борислављевић, н. д., 29.

¹⁸⁸ Исто, 31.

¹⁸⁹ Исто.

стање у рејону Његуша није се могло побољшати. Аустријске јединице налазиле су се испред положаја Буковица на Мравињаку и Петровој Љутој.¹⁹⁰ Овог дана до борби у правцу Буковице није дошло.¹⁹¹ Група Цубер је 11. јануара заузела Бјелош (к. 1106) и околне висове, и то послѣје 70 часова огорчених борби.¹⁹² Сјутрадан, 12. јануара, група Цубер избила је у простор Грахова.¹⁹³ Штаб Которског одреда повукао се 11. јануара са Буковице и заноћио на Чекању. Његов командант је намјеравао да 12. јануара брани Буковицу, али је од те намјере одустао и донио одлуку да своје снаге повуче дијелом ка Чеву а дијелом на вис Старац (к. 1096) и погодне положаје источно од пута Чево—Чекање—Цетиње, а батерија с Буковице повукла се ка Цетињу. На правцу Чева налазила се и једна српска батерија.¹⁹⁴

Према званичном саопштењу аустроугарске Врховне команде, трупе командујућег генерала Саркотића на црногорском западном фронту 12. јануара налазиле су још на отпор, али већ слједећег дана на њиховом путу углавном није било црногорских јединица. На морској обали група генерала Сорсића избила је на висове код Мартиновића. Група Лотспајх на сјеверном крилу XIX корпуса заузела је село Убли.¹⁹⁵

Тринаестог јануара послѣје подне у небрањено Цетиње ушли су предњи дијелови 14. брдске бригаде, а сјутрадан и група Терк.¹⁹⁶

Поводом заузимања Цетиња у Бечу су биле истакнуте заставе. Аустроугарска штампа је писала да је Цетиње од прије 130 година први пут посједнуто од једне стране силе и да је оно као и Београд центар великосрпске пропаганде. Њемачки цар Вилем честитао је цару Фрању Јосифу и његовој „храброј војсци“ на великом успјеху.¹⁹⁷

По напуштању буковичких положаја долази до расула и у Которском одреду. Извјестан број војника из батаљона (Цетињског, Његушког и Теклићког) остао је код овојих кућа или се предао непријатељу. Према извјештају III армије од 15. I 1916, на Цетиње је доведено 117 црногорских заробљеника.¹⁹⁸ Командант Которског одреда 13. јануара више није имао јединице у својим рукама. Он је тог дана хтио да преда команду (над Одредом) команданту Ловћенског одреда, али бригадир Гојнић није усвојио његов предлог.¹⁹⁹ Дивизијар Мартиновић јавља Врховној

¹⁹⁰ АЛ II, 32.

¹⁹¹ Операције Ц. В., 503.

¹⁹² Операцијски дневник III армије.

¹⁹³ Саркотић.

¹⁹⁴ Операције Ц. В., 504.

¹⁹⁵ OULK IV/53.

¹⁹⁶ Исто, 54.

¹⁹⁷ *Neue Freie Presse*, № 18460, 13. I 1916. (Посљедњи пут Турци су ушли у Цетиње 1785.)

¹⁹⁸ Операцијски дневник III армије.

¹⁹⁹ Борисављевић, н. д., 34.

команди 13. јануара да се са нових положаја повукло и „оно мало војника од подручних трупа што се није разбјегло са Буковице. Јутрос пођох по позицијама да видим колико је војника остало још у строју“.²⁰⁰ Штаб Которског одреда налазио се тога дана у селу Бокову. Из извјештаја које је командант Которског одреда слао Врховној команди и команданту Заштитничких трупа, види се да је расуло било увелико захватило неке батаљоне, па су чак и неки официри и барјактари били напустили положаје „и кренули се за Подгорицу уз фронтално бјекство“.²⁰¹ Јединице XIX корпуса нападе су 13. јануара на положаје које је држао Которски одред између Цетиња и Бокова и послеје мање борбе заузели их. Батаљони Цетињски, Чевско-бјелички и Љешански одступили су на Дебељак, а батаљони Цуцки и Пјешивачки, који су заштићивали правац ка Даниловграду, по извјештају команданта одреда, разбјегли су се, те је овај правац остао незаштићен. Према извјештају дивизијара Мартиновића, ови батаљони 13. јануара нијесу имали више од по 100 војника.²⁰² Из тога је јасно колико је расуло било захватило јединице Которског одреда.

Због ситуације која је настала повлачењем Которског и неких дијелова Херцеговачког одреда, као и због притиска групе Цубер и јединица из рејона Грахова у правцу Чева, командант Заштитничких трупа дивизијар Јанко Вукотић наређује 15. јануара команданту Которског одреда да командира Јована Мићуновића са батаљонима Чевско-бјеличким, Пјешивачким и Цуцким „уколико исти нијесу разјурени“ упути за Горњи Загарач да се стави на располагање бригадиру Милутину Вучинићу.²⁰³ Ови батаљони, као и Острошка бригада, изашли су 15. јануара из састава Которског одреда. У саставу Которског одреда остали су батаљони Цетињски, Његушко-ћеклички и Љешански. Краљ Никола је 16. јануара смијенио са дужности дивизијара Митра Мартиновића, а на његово мјесто поставио бригадира Милутина Вукотића, који је добио задатак да осигура правац ка селу Косијери и десно крило Ловћенског одреда. Штаб Которског одреда био је у селу Штитарима.²⁰⁴ Дивизијар Вукотић упутио је 15. јануара у појачање Которском одреду 150 регрута, који су 10. јануара повучени из црногорске Санџачке војске са сектора Мојковац.²⁰⁵

По заузећу Цетиња XIX корпус је показао слабу активност и његово наступање било је веома споро. То је услиједило из

²⁰⁰ Ратник, 1925/II, 86.

²⁰¹ АИИТ, ф. 112, Пешић — министру војном бр. 9091, 1/14. I 1916. (Архива генерала Јанка Вукотића од 14. I до 21. I 1916). — Генерал Вукотић постављен је 13. I 1915. за команданта свих Заштитничких трупа.

²⁰² Исто, Мартиновић — команданту Заштитничких трупа 1/14. I 1916.

²⁰³ Вукотић — команданту Которског одреда бр. 22 2/15. I 1916.

²⁰⁴ Исто, Пешић — команданту Которског одреда обр. 9116, 3/15. I 16.

²⁰⁵ Исто, Вукотић — Гојнићу 3/16. I 1916.

разлога што је његова организација била прилагођена искључиво потребама напада на Ловћен, а за даље продирање требало је извршити прегруписавање и обезбиједити снабдијевање храном. Неке јединице нијесу биле довољно снабђевене зимском одјећом, тако да су много трпјеле од хладноће, па је било и случајева смрзавања. Шести ландштурмски батаљон из бригаде Цубер имао је 327 случајева смрзавања, док су укупни губици бригаде у борбама од 8. до 11. јануара у мртвим и рањеним износили 159 војника и официра.²⁰⁶

Генерал Јанковић 13. јануара јавља српској Врховној команди да је наступање аустроугарске војске веома споро и, кад би било имало отпора са стране црногорских јединица — оно би се могло још дуго задржати.²⁰⁷

Командант III аустроугарске армије генерал Кевеш издао је 14. јануара заповијест команданту XIX корпуса да са главним снагама наступа преко Ријеке Црнојевића ка Подпорици, по једну бригаду да упути према Вирпазару и Даниловграду, а правцем поред мора да се упуте мање снаге.²⁰⁸

Тринаестог јануара Ловћенски одред држао је положаје Белведер — Граница — Вртијељка — с. Очинићи. На овим положајима налазиле су се Кучко-братоножићка бригада и Ријечко-љешанска бригада.²⁰⁹ Зетска бригада повукла се у правцу Подгорице и њено људство се разишло својим кућама. Са Црмничко-приморском бригадом, која је требало да осигура правац поред мора ка Бару, командант Ловћенског одреда није имао везе.

Кучко-братоножићка бригада је 14. јануара држала положаје изнад Добрског Села, десно од пута Цетиње — Ријека и лијево од пута Белведер — Граница. Лијево од ње били су слабији дијелови Ријечке бригаде. Дијелови групе Терк из рејона Цетиња, уз подршку артиљерије, напали су положаје Кучко-братоножићке бригаде 14. јануара. Предвече је борба сасвим престала. Бригада је остала на својим положајима,²¹⁰ сем што је Горњокучки батаљон морао да напусти положај Добрштик, услед тога што су јединице Которског одреда напустиле положај код Огорјелог ждријела. Батаљон је заузео положај и испред села Улића и изнад Добрског Села.²¹¹ На правцу Цетиње — Ријека јединице Ловћенског одреда повратиле су Обзовицу.²¹²

Од команданта свих заштитничких одјељења дивизијара сардара Јанка Вукотића командант Ловћенског одреда добио је следећу депешу:

²⁰⁶ Операцијски дневник III армије 13. јануар, Саркотић (13. јануар).

²⁰⁷ ВРС књ. 14, 92, бр. 2361.

²⁰⁸ *OULK IV/57*.

²⁰⁹ Борисављевић, н. д. 33.

²¹⁰ Исто, 37.

²¹¹ АИИТ, ф. 112, Гојнић — Вукотићу, 2/15. I 1917.

²¹² ВРС књ. 14, 113, пов. 2379.

„Ако успијете, г. бригадиру, да са то мало војске задржавате колико било противника и ће ви нађете за сходно док не успијемо да вам штогод и одовуда помоћи пошаљемо ви сте, може бити, спасли тешку ситуацију а с тиме и Домовину“.²¹³

Командант заштитничких одјељења дивизијар Вукотић настојао је да среди стање код Ловћенског и Которског одреда како би што боље осигурао правце Цетиње — Ријека — Царев лаз — Подгорица, као и правце који воде између Скадарског језера и мора ка Скадру. Дивизијар Вукотић 15. јануара обавјештава команданта Ловћенског одреда да му је упутио Љешкопољски батаљон и да ће сјутрадан упутити и остале дијелове Зетске бригаде и да је у појачање Ловћенском одреду упућен из Санџачке војске Извиђачки одред јачине једног батаљона са 2 топа и 2 митраљеза. Команданту Которског одреда наређено је да се на својим положајима „држи до последњег“ и да ће му за 2—3 дана послати помоћ „да се на том фронту противнику даде јак отпор“.²¹⁴

На положаје Ловћенског одреда, 16. јануара извршиле су напад јаке снаге 47. пјешадијске дивизије, уз подршку артиљерије. Снажан отпор пружила је само Кучко-братоножићка бригада на положајима изнад Добрског Села Вјетуха — Црни Врх — Костадин. Развој борбе лично је пратио командант Одрода бригадир Гојнић. Већ око 10 сати надмоћне снаге 47. дивизије успјеле су да ову бригаду обухвате са оба крила. Остале јединице Ловћенског одреда нијесу пружиле отпор. Батаљони Ријечке бригаде, Цеклински и Цеклинско-доброки, требало је да воде борбу на својој територији, али они то нијесу хтјели плашећи се својим кућама и породицама. Зетска бригада није дошла на положаје. Са Которским одредом бригадир Гојнић није могао да ухвати везу. Он је обавијестио начелника Врховне команде пуковника Пешића да се Которски одред у току ноћи 15. и 16. јануара повукао и да је он убијеђен да командант Которског одреда има мали број војника. Јаке снаге 47. дивизије надирале су путем преко Добрског Села, путем који преко села Улића води за Царев лаз и преко Бокова у намјери да заузму Јаребичји врх и Црни врх. У полудневним часовима Кучко-братоножићка бригада отпочела је да се уз борбу повлачи на положаје Костадин и Крш Јанковића. Са Црмничко-приморском бригадом, која је требало да осигура правац од Будве поред мора, и са Љуботињским батаљоном који се налазио на Обзовици, командант Ловћенског одреда није имао везе. Бригадир Гојнић је команданту батаљона био издао усмено наређење да се у случају да буде одсјечен са Обзовице повуче на Зачир и да заштићује правац ка Виру. На полеђини једног телеграма којим је бригадир Гојнић обавијестио Врховну команду о борби на његовом фронту нала-

²¹³ Борисављевић, 36.

²¹⁴ Вукотић — Гојнићу 3/16. I 1916.

зи се и писмена напомена пуковника Пешића да је правац Ријека — Вир постао важан.²¹⁵ У операцијском дневнику III армије говори се да је 47. пјешадијска дивизија наишла на јак отпор и да због тога, као и због теренских тешкоћа, није прешла линију Цеклин — Стругари — Пријелор.²¹⁶ Предвече 16. јануара Кучко-братоножићка бригада повукла се на положаје изнад Ријеке (к. 640). Пошто је добио извјештаје да аустријске трупе надиру правцима сјеверно од Ријеке према Царевом лазу правцем Подгорица, командант Ловћенског одреда издао је Кучко-братоножићкој бригади заповијест да се повуче позади Ријеке на положаје Веља гора — Царев лаз — Бобија гора. Лијево крило ових положаја наслањало се на Скадарско језеро. Кроз центар тих положаја пролази пут Ријека — Подгорица. На овим положајима налазили су се и дијелови Ријечко-љешанске бригаде. Штаб Ловћенског одреда налазио се у Крњичкој каменици.²¹⁷

Правоц између Скадарског језера и мора имали су да осигуравају Црмничко-приморска бригада и Љуботињски батаљон који се налазио на Обзовици. Снаге ове бригаде чинили су батаљони Горњоцрмнички и Доњоцрмнички, које је одмах по напуштању Ловћена захватило расуло. Већ 15. јануара ова два батаљона су престала да постоје као организована војна јединица. Командант Доњоцрмничког батаљона капетан Нико Пламенац телефоном је обавијестио команданта Ловћенског одреда да има писмено наређење од команданта бригаде командира Вујачића „да батаљон распусти кућама и очекује нова наређења“. О овоме саопштењу капетана Пламенца бригадир Гојнић обавијестио је Врховну команду и команданта Заштитничких одјељења.²¹⁸ Шеснаестог јануара црмнички батаљони уопште нијесу пружали отпор, а неке чете су се већ тога дана предале аустроугарским јединицама које су наступале.²¹⁹ Новостављени командант Црмничке бригаде стари командир Ићо Пламенац извјештава 17. јануара Врховну команду „да је бригада потпуно растројена“.²²⁰ У Скадар је, 18. јануара, из два батаљона Црмничке бригаде дошло само 5 официра, а они су команданту Староорбијанског одреда изјавили да на простору од Вирпазара до Бара „нема никога ко би непријатељу и најмањи отпор дао“.²²¹

Трупе XIX корпуса су 17. јануара ујутро заузеле сљедећи распоред:

— бригада Штрајт — у Будви са истуреним батаљоном на линији Кастел Нови — Ново Село;

²¹⁵ Гојнић — Вукотићу и начелнику Врховне команде. — Овог дана Гојнић је послао 5 телеграма.

²¹⁶ Операцијски дневник III армије.

²¹⁷ Борисављевић, и. д., 43—48.

²¹⁸ Исто, 42.

²¹⁹ АИИТ, ф. 112, Михаило Вујошевић командир дворске чете — Врховној команди број 256, 3/16. I 1916.

²²⁰ Исто, Командир Ићо Пламенац — Врховној команди 4/17. I 1916.

²²¹ Исто, Машан Божовић — Врховној команди 5/18. I 1916.

— бригада Шис — стигла до линије Брчели — Дупило — Крушевица;

14. брдска бригада — на линији Ријека — Чисто поље — Цеклин;

— група Терк — Михаљевићи — Добрско Село — Петња;

— Тврђавска бригада — Цетиње — Бјелоши;

— група Лотшпајх — Чево — Малоштин До;

— бригада Хаузер — Убли — Петров До;

— 20. бригада — Цетиње — Чекање;

— група Цубер — у простору Котор — Пераст.

Осамнаестог јануара дијелови бригаде Шис ушли су у Вирпазар.²²² На фронту Ловћенског и Которског одреда снаге XIX корпуса нијесу вршиле даље нападе, већ су се задржале на линији од 17. јануара.

Начелник аустроугарске Врховне команде Хецендорф издао је 15. јануара заповијест команданту III армије генералу Кевешу да један здружени одред што прије упути обалним појасом јужно од Скадарског језера према ријеци Бојани. Генерал Кевеш је наредио да се по могућности 17. јануара из 14. брдске бригаде 2 батаљона са једном брдском батеријом упуте правцем преко Вирпазара и Старог Бара, с тим да се изненада заузме Скадар, а потом предузме даље надзирање ка Љешу и Медову.²²³

Од 17. до 21. јануара Ловћенски одред се налазио на положајима око Царевог лаза, а Которски одред код Штитара. Од јединица на које се могло рачунати да ће пружити снажан отпор непријатељу ако он покуша да надире даље правцем ка Подгорици биле су: Кучко-братоножићка бригада; 2 батаљона регрута (око 150 пушака), Извиђачки одред јачине једног батаљона и Ускочко-дробњачка бригада (јачине 2 батаљона), која се налазила у резерви у Љешкопољу, недалеко од Подгорице.

Кучко-братоножићка бригада је непоколебљиво држала своје положаје. О томе говори и писмо које је командант Ловћенског одреда 19. јануара упутио Врховној команди. Оно гласи:

„Храбри Кучи и Братоножићи у овим судбоносним данима за Црну Гору стоје увијек чврсто и непоколебљиво пред непријатељем, готови да пролију и последњу кап крви за свог милог краља и отаџбину. На садашњим положајима историјског Царевог лаза ријешени су да дају најјуначкији отпор.“²²⁴

Можда ово писмо команданта Ловћенског одреда није било још стигло у Врховну команду када је краљ истог дана у 15 сати напустио Подгорицу и отишао у Скадар, остављајући црногорску војску да положи оружје непријатељу. У очекивању наређења за повлачење ка Скадру, јединице Ловћенског и Которског

²²² Операцијски дневник III армије.

²²³ *ÖULK IV/60.*

²²⁴ АИИТ, ф. 112. Гојнић — Врховној команди обр. 941, 6/19. I 1916.

одреда добиле су 21. јануара наредбу коју су послѣје одласка краља Николе и предсједника владе Мијушковића из земље издала остала три члана владе на челу са министром војним бригадиром Радомиром Вешовићем — да се војници распусте кућама. Према томе, Ловћенски и Которски одред су тога дана престали да постоје.

*
*   *
*

Онако слаба одбрана Ловћена богато је коришћена у политичке сврхе. Некима је послужила за доношење негативног суда о раду црногорске војске уопште критичне 1915. године. Историчар Владимир Ђоровић у дјелу „Велика Србија“ изрекао је на рачун рада Ловћенског одреда сувише оштру оцјену,²²⁵ што је изазвало веома оштро реаговање од стране једног дијела јавног мњења у Црној Гори. Касније, у свом опсежном дјелу „Историја Југославије“, он је донекле ублажио овој првобитни суд. Према његовом мишљењу, објашњење чињенице што је Ловћен као природна тврђава онако брзо упуштен а да се није пружио озбиљни отпор, првенствено треба тражити у симпатијама краљевих синова, а нарочито престолонаслѣдника Данила, за централне силе.²²⁶ Петар Пешић као начелник црногорске Врховне команде оправдава онако брзо упуштање Ловћена. Он каже да силну артиљеријску ватру на каменитим и врло слабо утврђеним ловћенским положајима не би могла издржати ни пјешадија извјезбана боље од црногорске народне војске, „те су неоправдана пребацивања, која се чине Црногорцима, да су напустили Ловћен без борбе“. Међутим, Пешић оштро осуђује рад команданта Ловћенског одреда књаза Петра. Како он тврди, књаз Петар није извјештавао Врховну команду о догађајима на фронту, а од њега је сакрио пад Кука; за пад Кука, кључног положаја Ловћена, Пешић је, како сам каже, сазнао од књаза Мирка.²²⁷

Налазимо за потребно да изнесемо мишљење и неких других мјеродавних личности.

Бивши аустроугарски војни аташе на Цетињу мајор Хубка, као учесник у бици на Ловћену, у својим успоменама између осталог пише и ово: „Масив Ловћена има такав одбрамбени положај да се са безначајним средствима може бранити као најбоље утврђење и може давати отпора, јер је представљао незаузимљив положај, боље него у свијету чувени положај Герца. Али није било просто ништа урађено; није ископан ни један једини ров, нити је постављена једна једина мина, ни какав јаз, ни какво одроњавање стијена, штавише — нијесу биле постављене ни бодљикаве жице за одбрану од напада.

²²⁵ Владимир Ђоровић, Велика Србија, Београд 1924, 86.

²²⁶ Исто, Историја Југославије, Народно дело, Београд 1933, 566.

²²⁷ Ратник 1925/II, 69.

Овим нећу да тврдим да би се са тим приправностима створиле такве препреке да се стварно Ловћен не би могао заузети и освојити, али морам напоменути да је та неприправност утолико мање за извину, него што је то недостајало у времену и снагама или у материјалу као ни у довољном искуству. Баш у овом последњем Црногорци су то доста добро платили када су нападали турске положаје пред Скадром, Тарабош и Брдањолт.²²⁸

Командир Марко Мартиновић, говорећи о раду Ловћенског одреда, с правом констатује да нико не може рећи да је Ловћенски одред могао одбранили своје положаје, па и да је био боље снабђевен. Ловћен не би могла одбранили ниједна друга војска под истим околностима. Према његовом мишљењу, Ловћен се могао одбранили највише још 2—3 дана. На крају свог закључка он каже:

„Макар како да су се Ловћенски положаји бранили, њихов пад је био неминован, јер је непријатељ са јаким снагама надирао на читавом нашем и србијанском фронту, те о каквој коначној одбрани није могло бити ни говора.

Било под притиском фронталног напада, било заобилажењем и нападом из позадине, Ловћен је морао пасти. Ипак треба истаћи да је слабо или никако брањен, што се доказало онако брзим заузимањем његових положаја од стране непријатеља. Ловћен би пао али би славно пао.

Ловћен, иако историјски важан за Црну Гору, овог пута није био кључ ратних операција наше и србијанске војске; он је пао, али није био узрок паду других фронтава, те бар од тих приговора треба да буде поштеђен“.²²⁹

Ова констатација потпуно је на мјесту. Њој се нема шта ни додати ни одузети. На питање новинара Штајнхарта да ли је црногорска војска била у стању да се на Ловћену одбрани од аустроугарске моћне артиљерије, дивизијар Мартиновић није могао дати сигуран одговор, али је истакао да су црногорски губици били мали, упркос страшне артиљеријске ватре, као и то да је требало посветити пуну пажњу извршењу припрема за одбрану Ловћена. Поред већ споменутих, Мартиновић је навео и друге разлоге који су допринијели брзом паду Ловћена, и то: слабо наоружање и слабу исхрану трупа, хладноћу и одсуство помоћи савезничке флоте.²³⁰

Бригадир Јово Бећир такође је рекао (Штајнхарту, 25. I 1916. на Цетињу) да је Ловћен био слабо брањен, јер — како би другчије било могуће да га аустроугарске трупе узму за свега три дана.²³¹

²²⁸ *Gustav Hubka, Am Hofe Koniks Nikolaus, Die Deutsche Revue, Stuttgart 1921, 46 Jahrgang, 174 ff.*

²²⁹ Мартиновић, 243.

²³⁰ *Bosnische Post*, № 28, 5. II 1916.

²³¹ *Исто*, № 26, 2. II 1916.

Онако брз и лак пад Ловћена изазвао је различите коментаре и објашњења. Тражили су се кривци. Према једнима, искључиви кривац био је краљ Никола са својим сином књазом Петром, а према другима — начелник црногорске Врховне команде српски пуковник Пешић, који је намјерно дезорганизовао ловћенску одбрану по налогу српске владе и српске Врховне команде.²³² Међутим, такве категоричке тврдње о искључивој кривци једне или друге стране не могу се, по нашем мишљењу, сматрати објективним, а да се при том не узму у обзир и други фактори, који су мање или више допринијели онако слабом отпору трупа Ловћенског одреда. О њима је већ било ријечи у овом раду. Овдје ћемо укратко резимирати неке разлоге.

Ситуација на балканском ратишту крајем 1915. и почетком 1916. године омогућавала је аустроугарској Врховној команди стратегијски развој и концентрацију трупа без тешкоћа. Међутим, црногорска војска налазила се у сасвим неповољној ситуацији. Малобројна, остављена сама себи, оскудна у наоружању и другим потребама за рат, она више није била способна за пружање дужег отпора вишеструко надмоћнијем непријатељу.

Мјеродавни фактори Црне Горе — краљ, влада и Врховна команда били су сагласни за упорну одбрану на граничном фронту, умјесто да се црногорска војска маневарском одбраном повлачи ка Скадру. Зашто је дошло до такве одлуке — то овом приликом не можемо разматрати, јер то није предмет овога рада.

Треба истаћи чињеницу да улога црногорске војске у односу на српску војску није била исцрпљена ни у јануару 1916. године. Српска војска се до половине јануара 1915. налазила у ширем рејону Скадар — Драч. Савезници су малашта урадили у погледу снабдијевања српских трупа, одуговлачили су са њиховим укрцавањем у Драчу и Медови. Српска Врховна команда упорно се залагала код савезника да се већи дио трупа укрца у Медови, да би тиме уштедјела трупама велики покрет к Валони. Зато је за српску Врховну команду било и даље важно питање заштите њених исцрпљених трупа у ширем рејону Скадар — Драч. На основу расположивих докумената стиче се утисак да је начелник црногорске Врховне команде српски пуковник Пешић сматрао да је обезбјеђење српских трупа у ширем рејону Скадра и њихово неометано укрцавање у Медови могло бити сигурно и пуно само дотле док се црногорска војска буде налазила на Ловћену. Јер Ловћен је био најчвршћи и најважнији положај за спречавање надирања аустроугарских трупа у Црну Гору на правцу Бока Которска — Цетиње — Ријека Црнојевића — Подгорица, као и на правцу Ријека — Вирпазар — Скадар и

²³² О искључивој кривци Пешића писало је више њих; види: Нова Европа од 26. маја 1926, изјава Петра Пламенца; Јагош Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетиње 1948, 416; Ристо Дргићевић, Ловћенски одред у првом свјетском рату, Историјски записи, књ. VI, 1950, 413.

морском обалом ка ушћу ријеке Бојане. Такође, Ловћен је био идеалан положај и за осматрање аустроугарске флоте у Боки Которској, а пошто се на њему налазила бежична телеграфска станица — могло се Драчу и Медови одмах авизирати излазак непријатељске флоте из Котора и јавити италијанској флоти у Бриндизију.

Аустроугарска војска није заузела Ловћен баш лако како се то до сада обично сматрало и писало. У оперативском дневнику III аустроугарске армије стоји да је XIX аустроугарски корпус који је нападао на фронту Ловћенског и Которског одреда имао у јануару 1916. године 1.230 погинулих.²³³ Ово су тешки губици. Али, мора се констатовати да је ловћенска одбрана могла пружити снажнији и организованији отпор. За то што до тога није дошло — одговорност носе штаб Ловћенског одреда, црногорска Врховна команда и војска Ловћенског одреда која није пружила онолики отпор колики је стварно могла да пружи. Поред онога што је већ речено о пропустима црногорске Врховне команде, чини нам се да она није дубље познавала Ловћенски одред и да је прецијенила значај природних утврђења Ловћена. Неопростиво је то што нико из Врховне команде није изашао на ловћенске положаје када је ураганска ватра непријатељске артиљерије јасно указала на то да је већ отпочео очекивани масовни напад. То је Врховна команда морала да уради тим прије што се налазила у близини фронта и што од штаба Ловћенског одреда није добијала извјештаје о развоју операција. Питање је да ли би излазак и начелника Врховне команде ту што измијењено. По нашем мишљењу, пуковник Пешић се не може окривити да је као начелник црногорске Врховне команде по налогу српске владе и српске Врховне команде намјерно дезорганизовао ловћенску одбрану. Може се говорити само о пропустима овог или оног карактера у раду Врховне команде, о којима је већ доста речено и писано. Сматрамо за потребно навести и изјаву коју је генерал Лука Гојнић дао 40 година касније, а која се односи на Пешића: „Он је био зато да се задржи непријатељ“ — каже Гојнић — „па макар до зоре погинули ови Кучи и Братоножићи до једнога“.²³⁴

Штаб Ловћенског одреда није био дорастао своме задатку, као ни команданти бригада, па ни већи број нижих старјешина. По својим способностима и другим квалитетима, књаз Петар није одговарао положају на коме се налазио.

За вријеме критичних дана од 8. до 10. јануара књаз Петар није испољио свој утицај на ток борби. То није могао ни учинити, пошто се није ни налазио на фронту. Не само што је неопростиво, него је просто и несхватљиво понашање команданта Ловћенског одреда, који је 30 сати био одсутан са бојишта. Ге-

²³³ Оперативски дневник III армије.

²³⁴ АИИТ, ф. 325, Изјава генерала Гојнића.

нерал Гојнић, у већ споменутој изјави, рекао је и ово: „Ја бих се закleo да се он“ (књаз Петар — пр. Н.Р.) „снашао и проговорио неколико ријечи да охрабри своју војску до тога не би дошло, али он отприлике није ништа рекао“.

Команданту Ловћенског одреда стављају се у гријех многе тешке ствари. Говори се да је био аустрофилски расположен, да је чак одржавао тајну везу са аустроугарском командом у Боки, да се у његовом штабу свирала аустрijска и њемачка химна када је пао Београд, као и бугарска химна када је Бугарска напала Србију. Неке од ових чињеница до сада нијесу потврђене, али постоје доста јаке индиције које указују на то да има основа извјесним сумњичењима.²³⁵

Напокон, ни људство Ловћенског одреда не може се похвалити својим држањем. Оно је већ од раније осјећало неку несигурност. На то су, сем слабе опреме и исхране, утицали и неки други фактори: одсуство помоћи од стране савезника, њихови неуспјеси на фронту, повлачење српске војске, криза владе, а нарочито већ од раније протурени гласови о неком тајном споразуму Црне Горе с Аустро-Угарском. Код јединица је све више хватало маха мишљење о потреби закључења мира са непријатељем. Говорилу се како је, тобоже, Црној Гори по већ склопљеном споразуму обезбијеђен опстанак. Тим и другим измишљотинама и пропагандом засипане су трупе Ловћенског одреда пред почетак непријатељске офанзиве.

Црногорски губици били су мали упркос снажне ватре коју је сипало неколико стотина топова.²³⁶ То значи да је отпор са стране Црногораца био веома слаб. Которски одред пружио је снажнији отпор од Ловћенског. Треба одати пуно признање за пожртваност: артиљерцима, митраљеским одјељењима, батаљо-

²³⁵ Код ондашњих припадника Ловћенског одреда добрим дијелом влада мишљење да је књаз Петар одржавао тајне везе с аустроугарском командом у Боки. О томе постоје и нека саопштења. У „Новој Европи“ књ. XIII 1926. Лука Пиштелџић је објавио докуменат „Један повјерљиви извјештај руског министарства иностраних дјела о црногорској капитулацији“. У том документу наводе се чак и имена лица преко којих је књаз Петар одржавао везу с аустроугарском командом у Боки (стр. 338).

²³⁶ О црногорским губицима у ловћенској операцији не постоје подаци, али по изјави ондашњих учесника у овој операцији, што се да закључити на основу других саопштења, црногорски губици нијесу били велики. Да би истакла важност освајања Ловћена, аустроугарска штампа наводи да је на положајима нађено 600 погинулих Црногораца — што није тачно. *Osterreichische Volks Zeitung* br. 15, 15. I 1916, № 21, 21. I 1916, *Neues Wiener Zurnal* № 7977.

Напомињемо да је неки Р. Марјановић, у француском часопису »L. Illustration« од фебруара 1916. године, објавио податке о борбама на Ловћену у којима каже да су три бригаде Ловћенског одреда наводно имале 559 погинулих и 1066 рањених. Вјероватно је ово писано са одређеном тенденцијом (препис једног дијела чланка Марјановића налази се у АИИТ ф. 33).

нима: Пјешивачком и Љешанском и Кучко-братоножићкој бригади (људство ове бригаде задржало је чврсту дисциплину све до наредбе о распуштању). Споменуте јединице биле су до краја новембра 1915. године у саставу црногорске Сандачке војске.

Разумљиво је што је онако слаба одбрана Ловћена оставила дубок утисак на људство у осталим одредима. Његов пад није се могао задржати у тајности. Међу војницима се говорило: „Зашто да ратујемо кад је Ловћен пао“. Још онда је аустроугарска Врховна команда констатовала да је разорно дјејство надмоћнијих борбених средстава више утицало на губљење воље Црногораца за борбу него сами губитци у људству и материјалу.²³⁷

Аустроугарска монархија је дала велики публицитет освајању Ловћена. Штампана је донијела пуно написа о тим борбама и истицала способност аустроугарског командовања, које је руководило операцијама, као и храбро држање и одважност аустроугарских трупа. Поред чисто војног значаја, нарочито је истицан морални значај освајања Ловћена.²³⁸

Црногорска војска је тучена и поражена на Ловћенском фронту. Али то не значи да је тај пораз условио и капитулацију црногорске војске. Послије напуштања Ловћена црногорска војска имала је повољне могућности за повлачење ка Скадру. Ти су услови постојали и 19. јануара, када је краљ Никола напустио Подгорицу, а по нашем мишљењу они су постојали и 21. јануара, када је војсци издата наредба да се разиђе својим кућама. Црногорска војска послије пада Ловћена није имала услова за пружање отпора надмоћнијем непријатељу, али је била способна за повлачење из земље ка Скадру и даље. Наравно, све се људство не би повукло, јер је, као што смо видјели, из неких јединица био приличан број оних који су остајали код својих кућа и предавали се непријатељу. Али да је са највишег мјеста позвана на повлачење, црногорска војска би се за 2 до 3 дана нашла у рејону Скадра. Није пријетила опасност да јој аустроугарска војска онемогући повлачење. Аустроугарски здружени одред јачине 2 батаљона ушао је у небрањени Скадар навече 23. I 1916. За то што до повлачења црногорске војске није дошло — кривицу сноси црногорска влада и краљ Никола као суверен државе и врховни командант. Они су једини одговорни за вођење државне политике. Преговори црногорске владе с Аустро-Угарском о миру довели су црногорску војску до капитулације.

²³⁷ ÖULK IV.

²³⁸ Коментарје о борбама на Ловћену доносе листови: *Neue Freie Presse*, *Bosnische Post*, *Östereicheishe Volks Zeitung*, *Neue Wiener Žurnal*, *Wiener Mitags Zeitung*, *Arbeiter Zeitung*, *Militarische Zeitung*.

Dr Novica Rakočević

RÉSUMÉ

DÉTACHEMENT DE LOVČEN DANS LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE 1914 — 1916.

Le Détachement de Lovćen a été formé par la décision du Commandement en chef monténégrin le 28 juillet 1914. La force totale du Détachement de Lovćen au commencement de la guerre s'élevait à 21 bataillons, 16 mitrailleuses et 35 canons.

Au commencement de la guerre les forces austro-hongroises sur le front du Détachement de Lovćen ont eu 22.000 hommes, 116, mitrailleuses et 238 instruments d'artillerie de différents calibres.

Numériquement faible, au point de vue technique insuffisamment préparé, le Détachement de Lovćen n'était pas capable d'entreprendre une opération d'offensive contre les forces ennemies se trouvant dans des fortifications solides à Boka.

Après la retraite de l'armée serbe au Monténégro et en Albanie du nord, le Commandement en chef austro-hongrois a déplacé complètement le centre d'opérations contre le Monténégro à Boka Kotor-ska, en direction de Kotor—Lovćen, Rijeka Crnojevića—Podgorica. Telle direction a été la plus dangereuse pour le Monténégro. Pour ce rayon d'actions le Commandement en chef austro-hongrois avait concentré d'importantes forces: 43 bataillons, 37.610 fusils, 148 canons mobiles et 225 canons stables. La Cinquième division de forces navales austro-hongroises a dû soutenir l'attaque et elle disposait de 58 gros canons. La veille de l'attaque austro-hongroise, le Détachement de Lovćen tenait un front de 150 km. Sa force s'élevait à 9.000 hommes, 50 canons de différent calibre, la plupart surannés, et 33 mitrailleuses. La proportion des forces en infanterie a été 1:6 et en artillerie 1:12 au bénéfice de l'ennemi.

Le Comandement en chef monténégrin, le 5 janvier 1916, avait divisé le Front de Lovćen en deux détachements: de Lovćen et de Kotor.

Soutenue par un feu fort nourri d'artillerie l'armée austro-hongroise avait commencé l'action d'attaquer Lovćen le 8 janvier 1916. L'ennemi avait réussi dans des luttes qui durèrent trois jours à briser la défense de Lovćen. Le 10 janvier 1916 l'ennemi occupa le plus haut sommet de Lovćen Štirovnik et le lendemain matin, le 11 janvier, la position Krstac sur le front du Détachement de Kotor, et de cette façon il s'empara définitivement du massif de Lovćen. Le 13 janvier les troupes austro-hongroises entrèrent dans la capitale monténégrine Cetinje. Les Détachements de Lovćen et Kotor se retirèrent à la position Carev laz — Štitari où ils restèrent jusqu'au 21 janvier quand ils reçurent l'ordre de congédier l'armée.